

Årringen 2018

Annual Review No 22 of The Arboretum &
Botanical Gardens, University Museum of
Bergen, The University of Bergen

ISSN: 0809-5213

Journal home page:

<https://www.uib.no/universitetshagene/66488/%C3%A5rringen>

Spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) – gammel søtsak lyst i bann

Per Harald Salvesen, Universitetshagene, Universitetsmuséet i Bergen,
Mildevegen 240, N-5259 Hjellevstad (per.salvesen@uib.no)

Per Arvid Åsen, Naturmuseum og botanisk hage, Universitetet i Agder,
4604 Kristiansand (per.arvid.aasen@uia.no)

To cite this article: Salvesen, P.H. & Åsen, P.A. 2019. – Spansk kjørvel
(*Myrrhis odorata*) – gammel søtsak lyst i bann. – Årringen 2018 (22): 76–112.

Published March 2019

Spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) – gammel søtsak lyst i bann

Per Harald Salvesen, Arboretet og de botaniske hager, Universitetsmuséet i Bergen, Mildevegen 240, N-5259 Hjellevad (per.salvesen@uib.no)

Per Arvid Åsen, Naturmuseum og botanisk hage, Universitetet i Agder, Postboks 422, 4604 Kristiansand (per.arvid.aasen@uia.no)

En forsommerdag vi vandrer i Gamlehagen på Milde, slår en søt og sterk krydderduft mot oss. Snøkløkker og krokus er for lengst visnet og modner sine frø under grastorven, graset er frodig og grønt og de siste pinseliljene henger blasse på stilkene sine. Innunder de mektige trekronene er martagonliljene i ferd med å vise knopper. Men duftene kommer ikke fra dem, den siver mot oss fra en skjermplante som brer seg i skogbunnen og viser sine skjerner med hvite, små blomster. Det er spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*). Duften vekker minner om fordums godteposer med mor på melkebutikken. Rød-

brune drops i kremmerhus til 25 øre. Dette var mange tiår siden, og dropsene smakte og luktet som anis og lakris. Vi visste ikke hva anis var, men dropsene visste vi navnet på: 'Kongen av Danmark'! Fortsatt kan man – nærmest som en kuriositet – snuble over en pose av dem i butikken. Men hvem spiser slike drops i dag?

Spansk kjørvel (Myrrhis odorata) med martagonliljer i den gamle parterrehagen ved Fana folkehøgskule, Store Milde. (fotograf ukjent, Universitetsmuséet i Bergens billedsamling).

Om få bryr seg om 'Kongen av Danmark' lenger, er også spansk kjørvell blitt en lite gloriøs skjebne til del. Den er havnet på Artsdatabankens 'Fremmedartslista 2018', der den er gitt karakteristikken "Svært høy risiko": *"Arten vurderes å ha middels økologiske effekter. Den utslagsgivende effekten er fortregning av minst én truet/sårbar art (søstermariland Dactylorhiza sambucina)."* Dette er rapportert fra Telemark, der spansk kjørvell er blant artene som ekspanderer i beiter og slåttemark som brakklegges. Den etablerer seg også i andre strøk av landet i vei- og skogkanter, på skrotemark, i ulike typer grasmark og gammel eng, men kan også gå inn i åpen skog på relativt dyp, næringsrik jord. Arten regnes for *"ekspansiv og fortrenger omtrent alle andre urteaktige karplanter der den etablerer seg. Arten er en gjengroingsart i kulturmarkseng, en truet naturtype."* (Elven et al. 2018). Denne vurderingen står i skarp kontrast til da den ble karakterisert som "hensynskrevende" i forbindelse med utredningen av kulturbeitingete gårdstunplanter (Høiland 1995); planter som verken betraktes som åkerugras eller er tilknyttet eng- og beitemark. De finnes på gamle gårdstun eller vegkanter, men er mindre vanlige som ugras i åker eller annen kulturmark. Mange ble opprinnelig dyrket som grønnsak-, krydder- og medisinplanter, men har siden spredt seg utenfor kjøkkenhagene og urtegårdene (Høiland op. cit.). Vi har forundret oss over de svært ulike vurderingene som er gjort gjeldende om denne arten, og har gravd i dens historie for å finne svar på spørsmål som: hvor kommer den fra, og når kom den til Norge? Dette viser seg ikke å være så enkelt å finne ut av.

Anis eller spansk kjørvell?

Det merkelige navnet på slikkeriet 'Kongen av Danmark', har dropsene etter en legende om kong Christian 5. og hans livlege. Christian var konge i Danmark – Norge i årene 1670–1699. En gang han hadde vondt i halsen og tilkalte sin livlege, forordnet denne anisdråper som kur. Kongen nektet å svelge de sterke og bitre dråpene, men

'Kongen av Danmark' finnes i flere versjoner, de danske bolsjer fra leverandør til Det kongelige hoff, Sødmodts, er kanskje nærmest originalen (t.v.), røde og sekskantete. Av de norske er Dropsfabrikken Metiers drops mørke og sekskantete (midten), mens Brynilds (t.h.) er lysere og runde (fotos hhv.: soedmodts-bolcher.dk, www.rorosbelsekost.no og Per Harald Salvesen).

legen visste råd: han kokte en sukkermasse og tilsatte anisolje med litt saft av rødbeter. Massen ble stykket opp og størknet til drops – en søtsak som kunne behage den kongelige gane. Dermed var oppfinnelsen et faktum, og kongen ble etter det vi vet bedre. Siden ble dropsene satt i produksjon, preget med den kongelige krone som bevis på sine gode egenskaper (da.wikipedia.org/wiki/Kongen_af_Danmark).

En av Kong Christian 5.s livleger var Simon Paulli (1603-1680, se persongalleri s. 103). Han var tysk, født i Rostock. Etter studier i bl.a. Rostock og Leiden, fikk han et professorat i anatomi, botanikk og kirurgi ved Universitetet i København. I 1650 ble han utnevnt til hof-medicus hos kong Fredrik 3., og var siden livmedicus hos Christian 5. (Blangstrup 1924). Om det var Paulli som kom på idéen til dropsene, skal være usagt. Paulli hadde imidlertid stor interesse for botanikk, og forfattet bl.a. 'Flora danica', den første samlede framstilling av Danmarks flora på dansk (Paulli 1648). Verket, som helst er en urtebok, er rikt illustrert og har med enkelte norske planter (bl.a. molte, fjellkvann og søterot). Boka fikk derfor en viss utbredelse også i Norge. Paulli dro gjerne på ekskursjon med sine studenter, men da han som eldre ved en anledning besøkte Norge, gled han og falt slik at han brakk et bein. Dette førte til at han siden holdt seg i København (Kermit 1998, Jørgensen 2007).

Paulli (1648) gir både anis og spansk kjørvel fyldig omtale. Anis framhever han som en fortreffelig legeurt, og påpeker at den for det meste brukes i form av importerte frukter eller preparater levert av urtekremmere og apotekere; den dyrkes lite og finnes

ikke viltvoksende i Danmark. Spansk kjørvel, dyrkes derimot i Danmark, skriver han, den spirer der den sås, men finnes ikke utenfor hagene. Den brukes av mange "Huuss-raadige Quinder" som grønnsak, og er dessuten nyttig som urindrivende ved nyrestein, som mensdrivende og til å løse "Den U-humskhed som sig for Brystet hafuer forsamlet....".

Anis (Pimpinella anisum) er en spinkel, ettårig plante. Den er kun funnet tilfeldig forvillet i vårt land. Den aromatiske oljen fra fruktene er et gammelt legemiddel (fra Köhler 1890).

Beskrivelsen av spansk kjørvel ledsages av en figur som først ble publisert av Lobelius (1576) og neppe er til å ta feil av, den første vi med sikkerhet kan si har vært kjent i Norge. Paulli kunne teoretisk ha benyttet denne arten for å kurere kongen, Christian 5., da han ble forkjølet. Den fantes i hagen ved Rosenborg slott ifølge listen tatt opp i 1642 av Otto Sperling og publisert av Paulli selv (i Sperling 1653, Harvey 2005), men det er lite i hans tekst i 'Flora danica' som kunne antyde noe slikt. Derimot roser han anis som probat middel for mangt. Paulli omtaler først anis-midler som benyttes av legene: "*Olier/ Magisteria/ Extracta/ Essentier/ Tincturas oc Spiritus*". Dernest et middel som fås kjøpt på apotek: "*Der er fast ingen som jo veed / at der altid paa Apoteckene er it Medicament til kiøbs / som Mesves hafuer ladet berede / det samme kaldis Dianisum, huilcket er ocsaa got imod all Hoste / som kommer aff Kuld.*" På denne bakgrunn virker det sannsynlig at livlegen valgte anis og ikke spansk kjørvel som råvare til sine drops. Dette til tross, og selv om legenden beretter at det var anisdråper – uttrekk av fruktene av anis (*Pimpinella anisum*) i de første 'Kongen af Danmark'-dropsene, hevdes det med styrke at spansk kjørvel ble brukt (Knudsen 2014, Løjtant 2018).

Oppskrifter på 'Kongen av Danmark' finnes i dag i ulike versjoner, både med anis og spansk kjørvel. Begge tilhører skjermplantefamilien, og har historie som medisin- og kryddervekster. Anis er ettårig og finnes viltvoksende i Vest-Asia og østlige Middelhavsland. Den er en temmelig spinkel vekst som kan dyrkes hos oss, og en sjelden gang er den funnet sørpå som tilfeldig hageflyktning. Den skal kunne følges tilbake til Papyrus Ebers, som ble skrevet i Egypt for vel 3500 år siden (Zebroski 2015). Den kom tidlig i bruk som fordøyelsesbefordrende middel og mot luftveisplager. Av anisfruktene (*Semen anisii*) utvinnes den aromatiske og flyktige anisoljen (*Oleum anisii*) som er hovedbestanddel i den karakteristiske aromaen i planten. Den inneholder særlig mye anethol (trans-anethol), som er det virksomme stoffet [Wikipedia; www.kup.at/db/phytokodex/latein.html].

Myrrhis fra Simon Paullis 'Flora danica'.

Spansk kjørvel er flerårig, stor og kraftig med store frukter, og trives godt i Norge. Den har særlig vært brukt på Vestlandet, og det er notert at barn spiser stenglene. Det folkelige navnet 'søtekrydd', som også har vært tilskrevet anis, brukes om spansk kjørvel der den er vanlig (Reichborn-Kjennerud 1922, Hamre 1961, Høeg 1974). Den eteriske oljen kan ha opptil 85 % anethol, foruten en lang rekke andre flyktige aroma-stoffer (germacren, β -caryophyllen, limonen, chavicol methyleter, α -pinen, α -farnesen, myrcen o.fl.). Mengden av de ulike komponentene kan variere fra populasjon til populasjon, og ser ut til å være høyest i nord (Uusitalo et al. 1999, Ravindran et al. 2012, Dobravalskytė et al. 2013a). Konsentrasjonen av anethol varierer også med plantens utvikling og er høyest like før blomstring, men omdannes delvis til t-nerolidol i løpet av blomstringen (Dobravalskytė et al. 2013b). Spansk kjørvel har vært brukt på samme måte som hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*) til framstilling av kjørvelolje (*Oleum chaerifolii*). Et spirituttrekk har vært i bruk (Weinmann 1737–1745), men noen større anvendelse har planten trolig aldri hatt i farmasien og skolemedisinen.

Myrrhis, myrrah og anis i klassiske tekster

Det har vært gjort mange forsøk på å tolke plantenavnene hos de klassiske forfatterne, som navnet *myrrhis* hos Dioskorides (ca. år 20–90, se persongalleri s. 101). De fleste er enige om at dette neppe er vår art, men en plante som finnes lenger øst i Middelhavsregionen. Dioskorides beskrivelse av ΜΥΡΡΙΣ, ble av toneangivende renessanseforfattere feilaktig oppfattet å gjelde spansk kjørvel: "...likner ΚΩΝΙΟΝ i blad og stilk, men har en lang rot – myk og rund, lukter søtt og smaker godt." (etter Osbaldeston 2008). Dioskorides beskrev også *Seseli* fra Peloponnes (CECEΛI ΠΕΛΟΠΟΝΝΙCΚΙΑΚΟΝ), som har vært satt i sammenheng med spansk kjørvel. Denne likner også ΚΩΝΙΟΝ: "...men bladene er bredere og tykkere. Stengelen er større enn den massilianske (fra Marseilles), omtrent som hos

Giftekjeks (Conium maculatum) etter moderne oppfatning (fra Köhler 1890).

kjempefennikel [*Ferula communis*, en mer enn 2 m høy urt], og i toppen sitter en bred skjerm med velduftende, kjøttfulle frø." (etter Berendes 1902 og Osbaldeston 2008). Bestemmelsen av denne er fortsatt uklar, en høyvokst art av slekten *Pastinaca* eller *Xanthogalum* har vært antydnet, men også løpstikke (*Levisticum officinale*) er en mulighet (Evergetis & Haroutounian 2015).

Dioskorides' beskrivelser refererer begge til likhet med *Κωτιον*. Det er allment akseptert at denne arten må ha vært giftkjeks (*Conium maculatum*), giftplanten Sokrates ble henrettet med i år 399 fvt., og som av romerne ble kalt *Cicuta* (Osbaldeston 2008, Bloch 2001). Ingen av disse artene, hverken beskrivelsen eller illustrasjonene – som riktignok ble tegnet flere hundre år etter at teksten ble skrevet – stemmer med "vår" art. Den finnes da heller ikke i Hellas (<http://ww2.bgbm.org/EuroPlusMed>; <http://portal.cybertaxonomy.org/flora-greece/intro>), og nylig har Evergetis & Haroutounian (2015) vist at den sannsynligvis må ha vært den gulblomstrete *Pastinaca clausii* (*Malabaila graveolens*) som er utbredt i vestlige Asia og Øst-Europa, og når sin vestgrense i Hellas.

Plinius den eldre (23–79, Bostock & Riley 1855, se persongalleri s. 104) beskrev også *myrrhis* som en skjermplante: Den "...likner *Cicuta* [giftkjeks] i stengel, blad og blomster, men er mindre og spinklere." Duft og smak er "...på ingen måte ubehagelig...", skriver han (Plinius d.e. før 79), og anviser den til medisinsk bruk på samme måte som Dioskorides. Dette kopieres av senere forfattere og overføres på bl.a. spansk kjørvel.

Spansk kjørvel er i dag utbredt i nordlige Italia, og muligens kunne Plinius ha kjent til den derfra, men om det var denne han hadde i tankene, er likevel høyst usikkert. Det finnes flere liknende skjermplanter å velge blant i Italia, og særlig har det vært vanlig å forveksle arter som lodnekjørvel (*Chaerophyllum hirsutum*) med spansk kjørvel (Pignatti 1982). Plinius har sannsynligvis beskrevet en art han kjente fra Italia, og ikke den samme som Dioskorides kjente. Vi vet ikke at de to noen gang møttes; de har sannsynligvis ikke kjent til hverandres verker (Osbaldeston 2008). Dermed er det interessant at de har nokså likelydende beskrivelser av planter med de samme egenskapene. Beskrivelsene kan referere seg til en felles kilde og muligens til kunnskap som var mer allment kjent på deres tid.

Κωτιον (t.h.) fra Dioskorides *De materia medica* (t. 85 i *Erbario Greco* år 487–580; plantillustrations.org).

Tre duftplanter fra 'De materia medica' av Dioskorides: Til venstre MYPIKH (Tamarix), til høyre MYPTA (Myrtus) og i midten skjermplanten 'MYPISS OI AE MYPAN KAAOY OI' dvs. "Myrrhis som noen kaller myrra". Vi tolker det som at den har duft og smak lik den bibelske myrra (t. 102, 'Erbario Greco' år 487–580; plantillustrations.org).

Dioskorides' og Plinius' verker ble viktige kildekrifter for renessansens forfattere mer enn 1400 år senere. Særlig ble oversettelser av Dioskorides med kommentarer en utbredt øvelse for mange av de tidlige botaniske forfatterne. I så måte var en sentral mann på 1500-tallet italieneren Pietro Andrea Matthioli (1501–1577, se persongalleri s. 103). Han var keiserlig livlege for Ferdinand II, erkehertug av Østerrike i Praha og Innsbruck, og for keiser Maximilian II i Wien. I sine urtebøker diskuterte han Dioskorides tekster og hevdet at den ekte *Myrrhis* de klassiske forfatterne hadde beskrevet, finnes i hele Italia (Matthioli 1555, 1559), en påstand som førte til adskillige disputer med samtidige forfattere som hadde en annen oppfatning. En han røk uklar med var Aloysio (Aloigi) Anguillara (ca. 1512–1570), også kjent som Luigi Squallermo, den første prefekten i Botanisk hage i Padua. Han var utdannet lege, og i studieårene dro han på botanisk oppdagerferd gjennom Provence og Italia fra nord til sør, utforsket Sicilia, Sardinia og Korsika. Han besøkte Hellas og Balkan-landene, og kom så langt som til Kreta og Tyrkia. Han ble ansatt hos Luca Ghini, først i dennes private hage, og senere i Orto botanico de Pisa som Luca Ghini grunnla i 1543. Han fikk så stillingen i Padua like etter at den ble grunnlagt i 1545, og ble der til 1561. Han sørget for å øke plantesamlingene til omkring 1800 arter og fikk bygget mur omkring hagen for å hindre tyverier. Han beskrives som en fremragende plantekjenner, men har fått et noe urettferdig ettermæle pga. disputer med Matthioli om bl.a. *Myrris* og *Seseli*. Forholdet de to kollegene imellom var utmerket inntil de ble uenige om bestem-

Myrrhis slik Pietro Andrea Matthioli presenterer den. Bladenes form og de runde skjermene avviker tydelig fra spansk kjørvel (fra Matthioli 1557).

melsen av Dioskorides planter, der begge regnet seg som den fremste ekspertene – og Anguillara med en viss rett, siden han i motsetning til Matthioli faktisk hadde sett floraen i Hellas (de Wit 1982, Egmond 2018). Matthioli publiserte flere nokså usaklige skrifter der han kritiserte Anguillara og bl.a. kalte ham en "simpel grønnsaksgartner" (Riddle 2008, Rakow & Lee 2015).

Spansk kjørvel (ny)oppdages av vitenskapen

Det har vært antatt at spansk kjørvel var blant de plantene klostrene og munkene anbefalte bøndene å plante ved gårdene, til kjøkkenbruk, til medisin, eller som dyrefôr (Hegi 1925). En skulle derfor tro at en art med såpass store og karakteristiske frukter ville være funnet under arkeologiske utgravninger av kulturlag etter gamle bosettinger. Men det ser ikke ut til å være tilfelle. I Storbritannia vokser spansk kjørvel ofte ved historiske borgruiner (Conolly 1994), og det har vært postulert at den står igjen etter tidligere grønnsak- og krydderhager (Harvey 1984). Omtale av *myrrha* i engelske kilder som middel i tannbehandling (Anderson 2004) har også vært antatt å kunne tilskrives spansk kjørvel. Arkeologiske funn i Hull fra 1400-tallet har vært hevdet som støtte for dette (Crackles 1986). Funnene har imidlertid vist seg å bero på feilbestemmelse av planterester fra en annen slekt skjermplanter med lange frukter, nemlig slekten *Scandix* (Hall & Huntley 2007). Dette er små ettårige ugrasarter som antakelig var hyppige i åker og hage i middelalderen. Mangelen på funn betyr ikke at spansk kjørvel ikke var kjent i middelalderen og brukt av legekyndige og andre, men det er altså vanskelig å finne sikre bevis.

Hagekjørvel (Anthriscus cerefolium) hos Leonard Fuchs (CXXII Kerbelkraut Fuchs 1543, håndkolorert kopi i Hagströmerbiblioteket i Stockholm, foto: Per Arvid Åsen).

Dermed står vi tilbake med at det ikke er mulig å finne sikre bevis for eksistensen av spansk kjørvel før den "dukker opp" i renessanselitteraturen mot slutten av 1500-tallet. Da gir Dodoens (1554, 1557), Gessner (1561; Pena & Lobelius (1571), Lobelius (1576, 1581, 1591) og Tabernaemontanus (1588, 1590) pålitelige beskrivelser og gode nok figurer (tresnitt) til å kunne konkludere med at arten var velkjent i Nordvest-Europa på denne tid.

De første spor etter spansk kjørvel i litteraturen finner vi imidlertid hos Valerius Cordus (1515–1544, se persongalleri s. 101). Han startet sine studier i botanikk og farmasi hjemme i Erfurt, bare tolv år gammel, og ble snart tatt opp ved Universitetet i Marburg, der han tok sin baccalaureus-grad i 1531. Han flyttet til Leipzig og fortsatte sine studier samtidig som han arbeidet i apoteket til sin onkel. Deretter dro han i 1539 til Wittenberg der han studerte medisin og samtidig foreleste for studentene. Forelesningene var basert på Pedianos Dioskorides 'De materia medica'

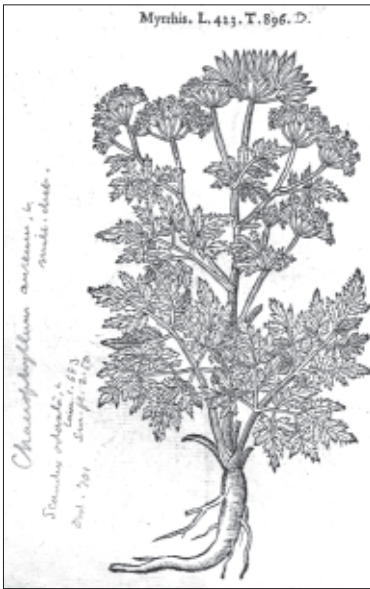
med kommentarer basert på hans egne observasjoner, og ble svært populære. Fra 1542 reiste han flere ganger mellom Tyskland og Italia og botaniserte, og rakk å forfatte en imponerende farmakopé, der han sammenstilte oppskrifter og erfaringer fra sin tid som apotekerlærling i Leipzig. Hans botanikk-manuskripter ble først publisert av Gessner i 1561 (Sprague & Sprague 1939). Dermed kan omtalen av spansk kjørvel i disse dokumentene dateres til første halvdel av 1500-tallet. Dette er så langt bakover vi har funnet spor av arten i litteraturen. Særlig interessant i vår sammenheng er det Cordus skriver om en plante urtekremmerne selger under navnet 'Cicuta': "Κοτειον, latinens Cicuta, på tysk Wüterich & Wütschierling. Ikke alle kjenner Cicuta. For en annen urt som krydderkremmere faktisk fører under dette navnet, er ikke giftig. Den har lange og slanke frø, og vi tror ikke det er den giftige Cicuta. Årsaken er at de ikke vet at den ekte Cicuta, som finnes i vårt land, er giftig, hvilket det er enkelt å vise eksempler på. Ikke sjelden fører barn (gutter) hestene sine med røtter og frø, som likner anis, og som disse eter og dør. Cicuta har en svært ubehagelig stank, som straks avslører dens avskyelige gift.

Men det finnes flere arter av den." (Cordus i Gessner 1561 Fol. 68). Den giftige urten her må være giftkjeks (*Conium maculatum*). De tyske navnene Wüterich & Wütschierling er i nyere tid registrert mange steder i tyskspråklige områder. Krydderkremmernes 'Cicutu' kunne være *Myrrhis odorata*, spansk kjørvel, men også en annen art med lignende egenskaper, f.eks. en annen kjørvel-art. Når den ikke navngis eksplisitt, tyder det på at Gessner ikke har hatt nok informasjon til å korrigere Cordus' manuskript. Han har enkelte andre steder gjort anførsler, men da har han merket dem med "G."

Dodoens (1517–1585, se persongalleri s. 101) gir den første utførlige beskrivelse vi har funnet som med rimelighet må kunne antas å gjelde spansk kjørvel (Dodoens 1554). Han kjenner den fra hagene i Nederland som 'Wilde Keruel', og skriver: "Vill kjørvel likner hundepersille i blad og stilk, bladene er store og brede og fint oppdelt i fine avsnitt som tidvis har hvite flekker. Stengelen er 2–3 fot høy og i toppen sitter runde skjermmer med hvite små blomster og etter dem dannes lange, tykke frukter. Rottene er valseformete og lange med en smak ikke ulik gulrot. Hele planten og særlig de første bladene er dekket med små hår, og lukter og smaker svært likt hagekjørvel..." Den samme beskrivelsen gjenkjennes hos Clusius i hans franskspråklige oversettelse et par år senere (Clusius i Dodoens 1557). Figuren som ledsager Dodoens' beskrivelse kan ikke uten videre godtas som spansk kjørvel, den kan stemme med flere nærstående arter, og figuren minner mistenkelig om hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*). Det folkelige navnet Persi d'Asne (eselpersille) som nevnes i sammenhengen, er også brukt om hundekjeks. Dermed kan en ikke være helt trygg på at Dodoens har holdt artene klart fra hverandre. Fortsatt preges bildet også av tradisjonen med 'Cicutu' som modell, slik det franske navnet Cicutaire (lat. *Cicutaria*) viser. Planten ble fortsatt sammenlignet med giftplanten skarntyde eller giftkjeks (*Conium maculatum*), som tidligere ble regnet til slekten *Cicuta* sammen med en annen dødelig giftplante, sprengrot eller selsnepe (*Ci-*

Wilde Keruel (*Myrrhis*) hos Rembert Dodoens (Dodoens 1554).

Myrrhis slik Mathias L'Obel gjengir den. Figuren ble gjenbrukt av mange, så også Simon Paulli i 'Flora danica' 1658 (Lobelius 1581).

Conrad Gessner

Den første illustrasjonen som lar seg bestemme nokså entydig til spansk kjørvel ble gjort av Conrad Gessner (1516–1565, se persongalleri s. 102) i 1561 etter et eksemplar han fikk opp fra frø i hagen sin i Zürich ('Historia plantarum' MS2386 i Universitätsbibliothek, Erlangen-Nürnberg). Vi må tro det er samme plante han skriver om i 'De hortic germaniae' (Gessner 1561, skrevet 1560). I sitt første notat hadde han tydeligvis ennå ikke sett den med blomst og frukt, men det får han med i 'Appendices stirpium' (1561), der han gir en fyldig beskrivelse. Planten blomstret, etter det vi forstår, på forsommeren 1561.

Conrad Gessners tegning av "Myrrhis 1561 in horto meorum" (dvs. "i hagen min", Universitätsbibliothek, Erlangen-Nürnberg, Digitale Sammlung BS 62-2386).

cuta virosa). De gjengir også mange av legerådene fra antikkens *Myrrhis*. Likevel bidrar Dodoens med nye kunnskaper, kjennetegnet som må bygge på egne observasjoner og borge for at han kjente spansk kjørvel: fint delte blad med bleke flekker, fint hårete unge skudd og uvanlig store og lange frukter. Planten dyrkes av liebhavere, og særlig i Tyskland sprer den seg selv med frø, skriver han. Den kalles derfor gjerne Wilder Korffel (tysk) og Wilde Keruel (nederlandsk).

Petrus Pena og Matthæus Lobelius skriver også om spansk kjørvel, og gir en mer presis og utfyllende beskrivelse av fruktene: dobbelt så lange som hos hagekjørvel, mørkebrune og stripete med ribber (Pena & Lobelius 1571, 1576). Den dyrkes også mye i Belgia, forteller de. Lobelius publiserer på samme tid en forbedret figur (Lobelius 1576, 1581), der de uvanlig lange fruktene og de litt spinkle skjermene kommer godt fram.

Det er et åpent spørsmål hvor Gessner fikk sine frø fra. Han nevner ikke opphavslokaliteten, men forteller at han sådde dem tre år før han skrev 'De hortis', dvs. i 1557. Han kan selvsagt ha samlet dem selv på en av sine fjellturer, eller han har fått dem av en av sine mange korrespondenter (se persongalleri s. 101). Han nevner flere som har bidratt om spansk kjørvel (1561, se persongalleri), og blant disse er særlig to personer interessante: Georgius Aemelius (1517–1569) som han angir med akronymet "AE." og Pieter Coudenberg (1517–1599) med "C.". Coudenberg kunne, som apoteker med interesse for sjeldne planter og innehaver av en berømt hage i Antwerpen, ha formidlet frø fra sine kontakter (Morren 1866). Spansk kjørvel var, som vi har sett, kjent der på denne tiden (Dodoens 1554, 1557). Vi legger også merke til at arten, ifølge Dodoens, sprer seg selv med frø i Tyskland, mens den i Flandern kun nevnes som hageplante. Amelius kan også ha skaffet frø. Han var en ivrig samler og dyrket lokale vekster i hagen (Jessen & Bertheau 1875, Kirchner 1953). I årene etter 1553 var han bosatt i Stolberg i Harz, der arten tidlig var forvillet (Hegi 1925). De øvrige korrespondentene Gessner nevner, er mindre sannsynlige, men Gessner siterer flittig fra Dodoens urtebok, og kan ha fått frø av ham. Gessner har imidlertid tydeligvis ikke vært fornøyd med figuren hans av *Myrrhis* (fig. s. 85).

Gessners tegning ble ikke publisert før langt ut på 1700-tallet (Schmidel & Trew 1754), og senere er svært naturtro gjengivelser av spansk kjørvel gjenfunnet i andre arkiver og manuskriptsamlinger. Særlig vakre figurer finnes i 'Libri picturati' A16–31,

To akvareller av *Myrrhis* i 'Libri picturati' A29 fra 1564–1600 er så naturtro at det ikke kan være tvil om plantens identitet. Dette er spansk kjørvel (Libri picturati A29-35v (t.h.) og A29-36).

Spanischer Körffel.
Cerifolium Hispanicum.

'Spanischer Körffel'. Tresnittet viser særlig ett karakteristisk kjennetegn for spansk kjørvæl: flere små skjærmer som bæres i samme nivå (fra Tabernaemontanus 1588).

men vi har ikke funnet informasjon til støtte for dette. Betegnelsen "spansk" er brukt om flere planter som så eksotiske ut, og som man trodde kom sjøveien fra fjernere land (jfr. båndgress el. spansk gress og spansk jordbær el. moskusjordbær) – betegnelser som er kjent på Sørlandet.

Vi kan altså slå fast at spansk kjørvæl på 1500-tallet var godt kjent blant botanikere, apotekere og planteentusiaster i Sveits, Tyskland, Belgia og Nederlandene. Sannsynligvis reflekterer dette humanismens spredning etter reformasjonen fra Italia, Sveits og Sør-Tyskland til Flandern og Holland. Dette var jo også der bergenshumanistene studerte og hentet sine hageinspirasjoner fra, først med Gjeble Pederssøn (ca. 1490–1557) og siden med Henrik Høyer (1575–1616/17), biskop Anders Foss (1543–1607), Otto Sperling (1602–1681) og flere (Jørgensen 2007, Moe 2018). Det er slett ikke utenkelig at de fikk med seg spansk kjørvæl til kjøkkenhagene sine. Som vi har sett foran, var den i alle fall kjent i kongens hage i København på 1640-tallet, og Simon Paullis 'Flora danica' var tidlig kjent i Norge.

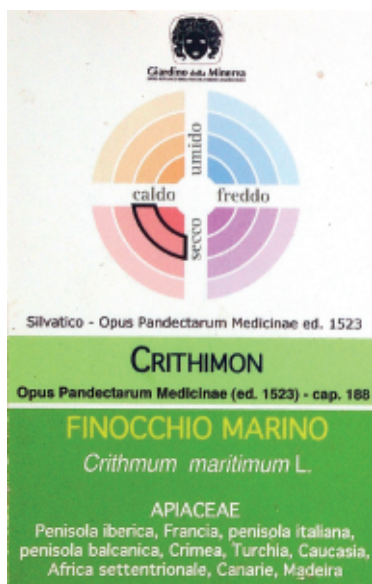
som ble laget for junker Karel van Sint-Omaars (1533–1569) i Moerkerke ved Brugge i Flandern i dagens Belgia. Dette storverket kan dateres til perioden 1564–1569, og er i dag bevart i Jagiellanska biblioteket i Krakow i Polen (Koning et al. 2008, Salvesen & Åsen 2016). Akvarellene av spansk kjørvæl viser flere karakteristiske trekk. Bladene og det vegetative med slirer og den kraftige roten er godt gjengitt, og fremfor alt er fruktene vist korrekt, mørke brune og lange, samlet i en fruktstand som er ganske tvert avskåret i toppen og som er sammensatt av flere mindre skjærmer.

Hvorfor spansk?

Hvor kom så det spanske navnemotivet fra? Den tidligste referansen vi har funnet i litteraturen er hos Gessner (1561), der han sier enkelte sier den er italiensk, andre kaller den "*Cerifolium Hispanicum*, *Spanisch Kürbel*", uten å gi noen forklaring på navnet. Sannsynligvis er det uttrykk som betyr at den er kommet utenfra, slik også navnet "*Welsch Kürbel*" (= "fransk kjørvæl") er tolket (se Hegi 1925). Tabernaemontanus (1588) skriver "... den sies å være brakt til Tyskland fra Spania",

Spansk kjørvæl i norsk og nordisk historie

De eldste urtebøkene vi kjenner fra nordiske land er fra middelalderen, forfattet av Macer Floridus (Frisk 1949) og Henrik Harpestreng (Molbech 1826, Jørgensen 2012, se persongalleri s. 102). De finnes i flere versjoner, og bevarte fragmenter, bl.a. på gammelnorsk/-dansk, er funnet også i vårt land. De antas å være gjendiktninger av Salernoskolens læredikt om legekunst, *Regimen sanitatis*, trolig fra 900-tallet, og det antas at Harpestreng hadde sin legeutdanning fra et eller annet sted i Europa, kanskje fra Salerno (Jørgensen 2012). Bygningene der skolen holdt til (*Scuola medica salernitana*) eksisterer fortsatt i gamlebyen i Salerno. De er nylig (2001) restaurert, og hagen som hørte til (*Giardino della Minerva*), er bygget opp igjen etter de eldste bevarte restene. I hagen dyrkes legeplanter som etter lærediktet hørte til, arrangert etter humorsystemet slik dette er beskrevet av hagens grunnlegger, den italienske legen Matteo Silvatico (1285-1342) i hans verk 'Opus Pandectarum Medicinæ', også kjent som "Legefloraen fra Salerno". Læren systematiserte legeurtene i fire hovedkategorier etter sin virkning, varmende, kjølende, uttørrende og bløtgjørende (løsende) og graderte virkningen i fire grader. I urtehagen er også plantene arrangert slik. Eksempelvis er sanktpeterskjerm (*Crithmum maritimum*) klassifisert som varmende og uttørrende av tredje grad (se figur nedenfor). Blant urtene i hagen er både anis og hagekjørvæl tatt med, men spansk kjørvæl mangler (se it.wikipedia.org/wiki/Giardino_della_Minerva og www.giardinodellaminerva.it/).

Sanktpeterskjerm (*Crithmum maritimum*) i *Giardino della Minerva* ved *Scuola medica salernitana* i Salerno (foto: Per Harald Salvesen 28. september 2014).

Både ut fra lærediktets arnested, innhold og ordlyd, virker det mer sannsynlig at *Myrrhis* er forvekslet med hagekjørvel, anis og myrra, som er omtalt flere versjoner av Macer floridus (Choulant 1832) og hos Harpestreng (DSL 2018). Det samme må sies om referanser til Christiern Pedersen (1533), Henrik Smid (1556, 1577) og "Gammel legebok fra Ulvik", slik dette kan leses hos flere nyere forfattere (se Reichborn-Kjennerud 1922, Lange 1999, Løjtant 2018). Plantenavn som *anis*, *aniss*, *mirre*, *myrra*, *kørfuel*, osv. nevnes som midler for ulike lidelser, men uten at plantenes utseende gis noen nærmere beskrivelse. Kurene som omtales, er mer eller mindre direkte avskrifter av eldre litteratur. Sannsynligvis dreier det seg om velkjente planter og droger: frukter av *Pimpinella anisum*, frukter, røtter og blad av *Anthriscus cerefolium* eller om den bibelske myrra, som er en gummi utvunnet fra *Commiphora*-arter.

Den første noenlunde sikre opplysning om spansk kjørvel i Norge finner vi ikke før på 1600-tallet. I arkivet etter Baroniet Rosendal er spansk kjørvel med blant frø som i 1667 ble kjøpt inn og sådd i hagen på Hatteberg gård, der Ludvig Rosenkrantz og Karen Movatt som nygifte flyttet inn. I regningen for frøene figurerer "2 lot Spansh Kjørvel sam" (dvs. 26,8 gram spansk kjørvel frø) for tilsammen 10 ß (Groschen, en gammel myntenhet). På baksiden av regningen er skrevet i en annen hånd: "Frøe af nogle faa planter som ehr(?) sat i Hattebergs Hafvue 1667 D Aprilij." (Rosendalsarkivet online, L. nr. 218, jfr. Dietze i Moe et al. 2000, Salvesen 2018). Hvorvidt spansk kjørvel slo til i hagen ved Baroniet

Blad nr. 128 med soleihov (*Caltha palustris*) og spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) i de Besche-herbariet (foto: Per Harald Salvesen, 17. september 2018).

er uvisst. Den er i alle fall ikke dokumentert der. I nyere tid er arten kjent som forvillet basert på spredte funn i Kvam, Jondal og Kvinnherad.

Det kan se ut som om spansk kjørvæl var en vanlig urt å plante i urtehagen. I Gartners 'Horticultura' som kom ut i Trondheim 1694, er det etter alle solemerker denne arten som skjuler seg bak navnet "Romerske Kiørvel" som Gartner nevner sammen med "Tydsk Kiørvel" i oppramsingen på s. 19 av urtene han sår direkte om våren. Tysk kjørvæl er i denne sammenhengen tolket som hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*) og den romerske som spansk kjørvæl (*Myrrhis odorata*) (Balvoll & Weisæth 1994). "Roomse kervel" er et gammelt navn på spansk kjørvæl i Nederland og Belgia, og er fortsatt det gjeldende navnet der (Dodoens 1644, Kays & Silva Dias 1995, Katzer 2000). Gartners navnebruk kan skrive seg fra at han en tid arbeidet i en hage for medisinsplanter i Leiden i Nederland (Balvoll 2009, Balvoll & Weisæth 1994). Hvor vanlig det har vært å dyrke spansk kjørvæl i Trøndelag på Gartners tid, er usikkert, men når Baade (1768) med henvisning til Linnaeus' beskrivelse av *Scandix odorata*, forteller at den finnes "hist og her" i byens hager, kan det synes som flere har fulgt Gartners eksempel.

Spansk kjørvæl er første gang dokumentert som plante i Norge, riktignok død, ved et eksemplar i herbariet etter apoteker de Besche i Bergen. Herbariet bærer årstallet 1719 og initialene "I. W. W. B." preget i gull på omslaget. Det inneholder omkring 380 ark, hvorav 280 har minst én presset plante limt opp og navnsatt (Moe 1998). På ark nr. 128 finnes et umiskjennelig eksemplar av *Myrrhis odorata*. Det er navnsatt i sirlig skrift etter datidens nomenklatur: "*Cerefolium hijspanicum* *Hispanish Körffel*", men det er usikkert om planten ble samlet i Norge. Initialene på herbariets omslag har skapt en del hodebry. Én tolkning – om enn ikke særlig trolig – kan være at de står for Johan (I.) og Besche (B.), og de to W'ene er kunstnerisk utfylling. En annen, mer sannsynlig mulighet, er at initialene står for apoteker Johann Wilhelm Weinmann fra Gardelegen i Mark Brandenburg. Han anla i 1723 en liten botanisk hage og fikk utgitt det berømte plansjeverket 'Phytanthoza Iconographica' i fire store bind (Weinmann 1737–1745). Omtalen av spansk kjørvæl i Weinmanns verk, volum 2 fra 1737, er lang og detaljert. Verket var kjent i Norge (Hammer 1794), og finnes i dag i Universitetsbiblioteket i Trondheim, dit det kom som del av arven etter Christopher Blix Hammer (1720–1804) til Det Kongelige Norske Videnskapsakademi (Gunnerusbiblioteket NTNU).

Johan Peter de Besche (1702–1746) reiste utenlands omkring 1719 og kan utmerket godt ha kontaktet Weinmann og skaffet seg herbariet i Tyskland da han var der som student, før han ble uteksaminert i København og returnerte til Bergen for å overta Svaneapoteket i 1731 (Moe 1988). Sønnen, Johan Carl de Besche (1737–1787), ble også apoteker, og har nok eid det samme herbariet. Han studerte et års tid hos Carl von Linné omkring 1760, men om det var ham som skaffet herbariet til Bergen, er mer tvilsomt. Weinmann var i alle fall død lenge før han reiste ut på sin "grand tour" (De Besche 1938, Opheim 1959, Moe 1998, Jørgensen 2007).

Fakta-boks I

Spansk kjørvel med unge frukter (t.v., foto: Per Arvid Åsen, se detaljer bilde s. 98) og moden frukt i Gamlehagen på Store Milde (t.h., foto: Per Harald Salvesen, 13. september 2018).

Kjennetegn: Spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) er en flerårig og kraftig 1,5–2 m høy urt med pelerot. Den hører til skjermplantefamilien (Apiaceae eller Umbelliferae) som kjennes på ledd-delte, hule stengler med margfylte ledd. Bladstilken er utvidet til en slire omkring leddet hvert blad utgår fra. Blomstene har fem kronblad, er oftest hvite og sitter i skjerm. Til familien hører vanlige grønnsaker og krydder (dill, gulrot, fennikel, karve, koriander, kvann, persille, selleri o.fl.), men også skumle giftplanter (giftkjeks, hundepersille og selsnepe).

Skjermplantene har det botanikere kaller nøtter: tørre frukter med hardt skall som ikke åpnes for å spre frøene. Hvert fruktemne deles i to deler (spaltefrukt) som løsner fra hverandre og blir hengende i en tynn stilk, slik at vinden eller et forbipasserende dyr kan spre dem. Frukten kan ha ribber, hår eller pigger som gjør dem fint tilpasset denne spredningen, hver art på sitt vis. Dette har botanikere benyttet til å karakterisere artene og slektene i familien, og apotekerne har brukt karakterene til å skille ekte vare fra forfalskninger. Variasjonen i den delen av familien som spansk kjørvel tilhører, er et godt eksempel.

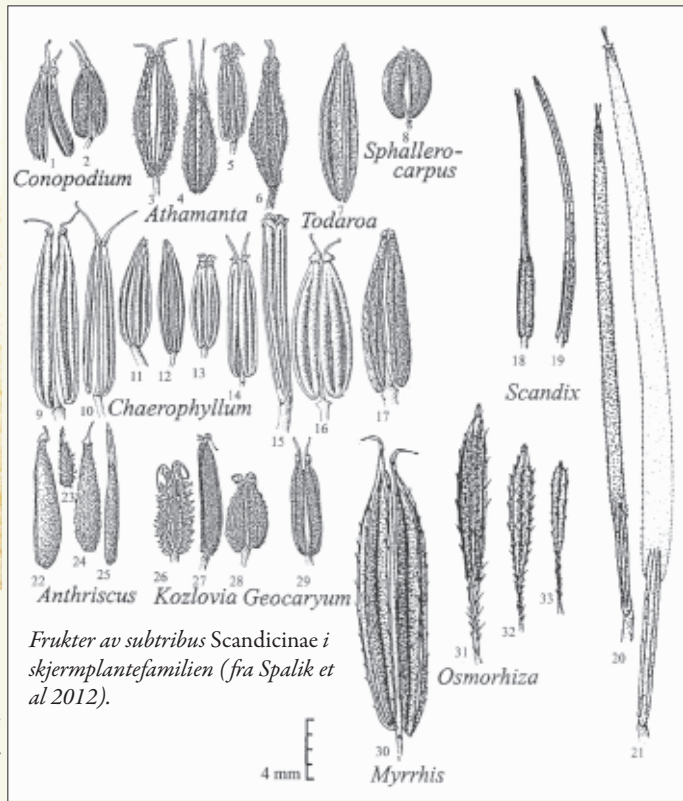
Mange arter ligner spansk kjørvel. På avstand er den lett å overse siden den opptrer omtrent som hundekjeks (*Anthriscus sylvestris*): på skrotemark, i veikanten, langs steingarder og i beiter som ligger brakk. Blomsterskjermen skiller seg imidlertid ut ved å være mindre og smalere, den er ikke så tydelig hvelvet og halvkuleformet som hos andre arter, men har lange, opprette stråler (stilker) med småskjerm i samme nivå, og ser derfor ut som de er avskåret i toppen. I frukt er spansk kjørvel ikke til å ta feil av: de 2–2,5 cm lange, brunsvarte og blanke fruktene er den alene om. I tillegg kommer den sterke og behagelige duften, som den har felles med anis (*Pimpinella anisum*).

Spansk kjørvel sprer seg med frø og kan bli tallrik, siden den er langlivet. Men den har ikke evnen til å danne store, sammenhengende bestander med utløpere, slik bl.a. skvallerkål gjør. Den kan derfor holdes i sjakk ved slått før fruktene er modne.

Fakta-boks II

En spaltefrukt av spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*) fra Gamlehagen, Store Milde. Merk: hver delfrukt henger i en tynn stilk (foto: Per Harald Salvesen 2018).

Fruktar av subtribus Scandicinae i skjermplantefamilien (fra Spalik et al 2012).

Utbredelse: viltvoksende i Europa, gjennom Pyrenéene og Alpene, de nordlige Appenninene i Italia og vestlige fjell i Kroatia, Bosnia-Hercegovina og Montenegro til N-Albania (Hultén & Fries 1986). I Nord- og Vest-Europa er den opprinnelig forvillet fra kultur, og er i spredning, bl.a. i Nord-Norge og på Island (Hultén 1971, Alm 2015, Arts-kart). Også lenger øst er arten opprinnelig forvillet (Shishkin 1950, Cannon 1968), den er nå så vanlig at den regnes som viltvoksende fra Ukraina og Estland østover gjennom Russland og Kaukasus. Den dyrkes i stor stil i Polen, og er naturalisert i Slovakia og Tsjekkia.

Utbredelsen av spansk kjørvel i Europa (fra Hultén & Fries 1986).

Spansk kjørvel i Tusenårshagen, Botanisk hage i Kristiansand. Planten ble innsamlet i en hage som i følge Sagen (1986) kan dateres tilbake til 1820 på Øvre Sildnes i Risør, og spansk kjørvel er gammel i denne hagen (KRS2001.1004A, foto: Per Arvid Åsen, 4. juni 2007).

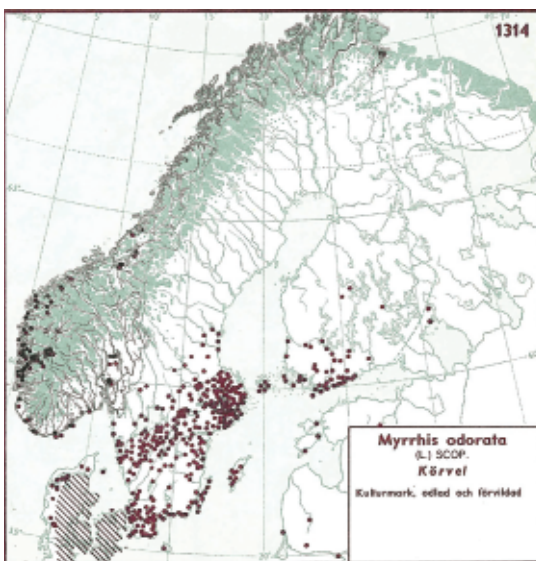
Spansk kjørvel i levende live

Påstander om funn av spansk kjørvel som viltvoksende i Norge før midten av 1700-tallet lar seg vanskelig verifisere. Den beretningen som vanligvis framholdes, skriver seg fra Otto Sperling. I en planteliste som etter tittelen skulle være tatt opp i nærheten av Trondheim av Georg Fuiren, og publisert i 'Cista medica Hafniensis' (Bartholin 1662), opptrer navnene *Sium odoratum* og *Cerefolium*. Alexis E. Lindblom og Ove Dahl (Lindblom 1838a, Dahl 1893) antar at plantelisten må skrive seg fra Otto Sperlings reiser i Norge i årene 1622–1638. Fuiren var etter det en vet, aldri selv i Norge (Jørgensen 2007). Dessuten kan mange av plantene i listen neppe være funnet ved Trondheim; kristtorn og hjortetunge må være funnet på (Sør-)Vestlandet. Lindblom og Dahl godtar imidlertid tolkningen av *Sium odoratum* som spansk kjørvel. Tolkningen er i følge Lindblom kommet fra prof. Georg Wahlenberg i Uppsala. Vi tillater oss likevel å tvile: plantenavnet er fra gammelt av vanlig brukt i urtebøker om Wasserpeterlein, dvs. mjølkerot (*Peucedanum palustre*). I denne litteraturen var nok Sperling ganske godt bevandret (Jørgensen 2007). For øvrig er plantenavnet *Cerefolium* nærmest et fellesnavn på alt tyskerne kaller 'Körbel' eller 'Körbelkraut', men Lindblom tolker det til *Scandix cerefolium* L. (1753) eller hagekjørvel (se Roskov & al. 2018).

Den kjente utbredelsen av spansk kjørvæl i Skandinavia før 1971 (fra Hultén 1971).

Funn fra Norge er underrepresentert i kartet, derfor er kartet fra Fægri (1960) lagt over her, slik at konsentrasjonen av funn i Hordaland kommer tydeligere fram.

Fortsatt er det angitt få forekomster på Mørekysten, og i Telemark og Troms er det ikke registrert funn.

Det første funn av spansk kjørvæl i Norge som med rimelighet kan ha vært viltvoksende (forvillet), omtales i en liste over planter samlet av Anton Rolandson Martin (1729–1786) publisert i 'Fauna Scandinavica' av Carl von Linné (Linnaeus 1761, se Fægri 1960). Han har funnet den på tørre steder (*in locis arenosis*) ved Bergen, der han oppholdt seg et års tid til i 1760 og ble godt kjent i omegnen (Jørgensen 2007). Habitatet kunne stemme med forholdene bak Domkirken, der arten tidlig var kjent, og det godtas av Fægri (1960) som relativt sikkert. Det stemmer også godt med utbredelsen i nyere tid: arten er fortsatt hyppigst å påtreffes i Hordaland. Mens dette funnet er nokså sikkert, trekker vi opplysningene i 'Flora norvegica' av biskop Gunnerus (1766, 1772) i tvil. Han oppgir *Scandix odorata* fra Norge med henvisning til Linné, i det han forteller at den kalles "Vill-kjørvel" på norsk og påstår at Linné sier den finnes i våre fjell (Jørgensen et al. 2016). Spansk kjørvæl er ikke belagt i Gunnerus' herbarium (Krovoll & Nettelbladt 1985), og hvor Gunnerus har sine opplysninger fra, er ikke kjent. I skrifter fra Linnés hånd som vi har undersøkt, gjentar han at planten finnes i fjellene i Auvergne, som jo er i Frankrike (Linnaeus 1737, 1748, 1753). Bortsett fra henvisningen til Martins funn ved Bergen, nevner ikke Linné arten fra Norge i det hele tatt. Gunnerus' opplysning må derfor trekkes i tvil.

Det første funn av spansk kjørvæl i Norge som med rimelighet kan ha vært viltvoksende (forvillet), omtales i en liste over planter samlet av Anton Rolandson Martin (1729–1786) publisert i 'Fauna Scandinavica' av Carl von Linné (Linnaeus 1761, se Fægri 1960). Han har funnet den på tørre steder (*in locis arenosis*) ved Bergen, der han oppholdt seg et års tid til i 1760 og ble godt kjent i omegnen (Jørgensen 2007). Habitatet kunne stemme med forholdene bak Domkirken, der arten tidlig var kjent, og det godtas av Fægri (1960) som relativt sikkert. Det stemmer også godt med utbredelsen i nyere tid: arten er fortsatt hyppigst å påtreffes i Hordaland. Mens dette funnet er nokså sikkert, trekker vi opplysningene i 'Flora norvegica' av biskop Gunnerus (1766, 1772) i tvil. Han oppgir *Scandix odorata* fra Norge med henvisning til Linné, i det han forteller at den kalles "Vill-kjørvel" på norsk og påstår at Linné sier den finnes i våre fjell (Jørgensen et al. 2016). Spansk kjørvæl er ikke belagt i Gunnerus' herbarium (Krovoll & Nettelbladt 1985), og hvor Gunnerus har sine opplysninger fra, er ikke kjent. I skrifter fra Linnés hånd som vi har undersøkt, gjentar han at planten finnes i fjellene i Auvergne, som jo er i Frankrike (Linnaeus 1737, 1748, 1753). Bortsett fra henvisningen til Martins funn ved Bergen, nevner ikke Linné arten fra Norge i det hele tatt. Gunnerus' opplysning må derfor trekkes i tvil.

Kjent utbredelse av spansk kjørvæl i Norge i dag. Siden 1971 er flere funn kommet til på Østlandet, i Telemark og på Møre. Den er også registrert i Troms (fra Artskart 2018).

Kjent utbredelse av spansk kjørvæl i Norge i dag. Siden 1971 er flere funn kommet til på Østlandet, i Telemark og på Møre. Den er også registrert i Troms (fra Artskart 2018).

De første forekomster på Vestlandet registreres altså ved Bergen, men bildet fylles snart ut til å gjelde større områder. Peter Nøvig fant i juli 1899 spansk kjørvæl på Hjeltnes i Ulvik og har notert på herbariearket: "...*antagelig indført i forrige Aarb. af Christoffer Hjeltnes, men nu forvildet i stor Mængde; har tildels fortrængt næsten al anden vegetation*". Den ser altså ut til å ha vært der før år 1800. Jens Andreas Krogh (1740–1793) beretter at spansk kjørvæl "*haves i endeel Hauger*" i Nordfjord (Krogh 1813). Plantelisten hans ble tatt opp mens han var prost i Nordfjord i årene 1777–80, men først utgitt i 1813, lenge etter hans død (Jørgensen 2007). Mathias Numsen Blytt (1836) fant så spansk kjørvæl på Selbjørn i Austevoll under et kort opphold der med kystbåten og noterte at den var "*virkelig vildtvoxende*". Et interessant belegg finnes i herbariet etter Ivar Aasen "*af vildt voxende Planter, som ere fundne i Skodje og Ørskougs Sogne*". Plantene ble samlet i årene 1837–1839 mens Aasen var huslærer hos kaptein Ludvig Daae på Solnør i Skodje ved Ålesund (Vevle 1997). Vi noterer at spansk kjørvæl ikke nevnes av presten Hans Strøm i hans beskrivelse av Sunnmøre (Strøm 1762, 1769). I 1869 samlet Axel Blytt spansk kjørvæl i Eivindvik som "*Ukrudt i Præstegaardens have*" (Artskart). Alexis E. Lindblom (1838b) opplyser fra sin Norgesreise i 1837 at hans reisefølge, "*Kandidat Areschoug*" fortalte at spansk kjørvæl skulle vokse i engene ved Molde. Kandidaten var John Erhard Areschoug (1811–1887) kjent for å ha utforsket alge- og mosefloraen på Vestlandet. Han reiste i 1837 opp Gudbrandsdalen og gikk over fjellet til Kristiansund og Molde, der han møtte Lindblom (Hofberg et al. 1906, Jørgensen 2007). Da de to undersøkte de anviste forekomstene, var engene slått, så de gjentant ikke spansk kjørvæl. Først på 1960-tallet ble den dokumentert ved herbariebelegg fra Molde (Artskart).

Spansk kjørvæl dukker også tidlig opp på Østlandet, først ved Oslo, der den botanikkinteresserte legen Wilhelm Boeck (1808–1875) samlet den ved Bogstad i Bærum i 1829 (Hb. O). Schübeler (1850) nevner den som tilfeldig forvillet "*ved Christiania*" på samme måte som "*paa flere steder i Bergens Stift*". Axel Blytt gir siden med støtte i sin fars oppteignelser en mer fyldig oversikt over kunnskapen (i Blytt 1886, Blytt & Blytt 1876): "*Ved Christiania paa nogle Steder forvildet; i Christianssands og Bergens Stifters langs Kysten h. o. h., om ei oprindelig vildtvoxende, saa dog fuldstændig naturaliseret paa Enge, saasom ved Nes pr. Tvedestrand (Collett), Grimstad forvildet (if. Træen), Christianssand flerstedes (Moe), i Findaas (C. Sommerfelt), ved Augestad og Eide i Jondal i Strandebarne (Wulfsberg), paa Selbø (Blytt), i Fane (Meinich), ved Bergen (Wulfsberg), ved Evindvik (!), i Ørskog if. Aasen) og ved Molde 62° 44' (Prof. Areschoug if. Lindblom).*" På et udatert herbarieark i Osloherbariet (O) av spansk kjørvæl fra Selje i Stad kommune, skriver Ove Dahl: "*Selje prestegaard forvildet*". Dahl var på Selje i august 1894, 1895 og i juli 1897 (Hb. BG og O; Solfrid Hjelmtveit pers. komm.). Han samlet planter ved prestegården i 1894 og 1895, og hans funn av spansk kjørvæl må kunne dateres til disse årene.

Spansk kjørvæl synes ikke å ha vært mye dyrket på 1800-tallet når den oppdages og samles av botanikere som antatt forvillet. Blader og stengler (*Herba cerefolii*) var på denne tid enda oppført som apotekervare (officinell droge) i den svenske farmako-

Akvarell av 'Spansk Kerfwel' i Olof Rudbecks trädgård i Uppsala 1648 (fra 'Blomboken', Martinsson & Ryman 2008).

peen (Hoch 1878), men lite brukt. Den nevnes blant kjøkkenvekster i Norge av Schübeler (1888, se også Schübeler 1850, 1862), men det synes som den allerede har hatt sin storhetstid i hagene, og er mer eller mindre gått av moten: "I Findaas Prestegjeld, paa Vestkysten (59° 45'), er den meget almindelig og saa frodig, at den næsten naar Mands-høide. Det vides ikke, at den nogensinde har været dyrket, hverken paa Prestegaarden eller andetsteds i Nærheden: og dog kan der ikke være nogen Tvivl om, at den paa en eller anden Maade er forvildet. Paa samme Maade findes den ogsaa paa flere Steder i det sydlige Sverige. I Norge dyrkes den vel hist og her som Kjøkkenvæxt, men dette er dog ikke almindeligt." I Sverige nevnes spansk kjørvel første gang i 1658 i Olof Rudbecks katalog for urtehagen i Uppsala (Martinsson & Ryman 2008), og der finnes en vakker og naturtro akvarell av "Spansk Kerfwel" (*Mjyrrhis cicutaria odorata* / *Cerofolium hispanicum*) som ikke er til å ta feil av. Det kan synes som arten var vanlig dyrket på 1700-tallet i Sverige. Linné fører "Spansk-kyrfvell" blant vanlige kjøkkenurter (*Herba vulgares*): den "finnes overalt i grønnssakhagene, skriver han (Linnaeus 1748). I Finland ble dyrking av spansk kjørvel sterkt anbefalt i daværende svensk Finland på samme tid (Fröberg 2010). I dag står arten igjen som kulturrelikt ved eldre bebyggelse (Martinsson & Ryman 2008), og dyrkes ikke. En tilsvarende utvikling kan synes å ha foregått i Danmark. Lange (1864) finner således arten "Omkring Haver, Byer o. a. beboede Steder, sporadisk i alle Provindser, (formodenlig forvildet fra en tidligere Tids Havekultur, skjøndt den nu ikke længere dyrkes)". Løjtnant (2018) finner i vår tid at "På Øerne [Sjælland, Fyn osv.] og i Øst-Jylland... ..er arten halvsjelden, og i det øvrige Jylland er den sjelden eller helt manglende. Sødskærm forekommer ved alle typer af gammel bebyggelse,

Spansk kjørvel i blomst med unge frukter på gravplassen ved Borgakirkja på Vest-Island. Dette er det eldste kirkestedet på Island, der det antakelig har stått en kirke siden år 1003 (foto: Per Arvid Åsen 3. juli 2009. Utsnitt av bildet også vist s. 92).

særligt ved hovedgårde og nær landsbyer, hvor den ofte danner store bestande som f.eks. ved hovedgården Rugård på Fyn og Holsteinborg på Sjælland".

Spansk kjørvel finnes i Norge oftest i gamle hager ved eldre bebyggelse, der den ofte kan knyttes til herregårdsanlegg, prestegårder eller embedsmannsgårder. Fra gammelt av er den særlig utbredt i Hordaland og omkring Oslofjorden, og har en kystnær utbredelse (Fægri 1960). Den er ofte antatt å ha vært innført og dyrket av munkene i middelalderen (Skard 1963, Fröberg 2010). Det nevnes riktignok en '*Cereifolium*' i hageplanen for klosteret i St. Gallen i Sveits (Moe 2018), og det kunne være nærliggende å tro at man tok i bruk spansk kjørvel, som jo forekommer naturlig i Alpene. Men dette finnes det ingen dokumentasjon for, og navnet tolkes som hagekjørvel (*Anthriscus cerefolium*). Selv om spansk kjørvel greier seg bedre her nord enn hagekjørvel, er det i dag lite som tyder på tilknytning til tidligere klostereiendommer eller kirkegods (Fægri 1987), og den regnes ikke blant klosterplantene (Åsen 2015).

Likevel er det ikke mulig å avskrive den helt som middelalderlig. Den viser i alle fall i Hordaland en tilknytning til gårdstun som tidligere lå under Halsnøy kloster, der den ser ut til å ha spredt seg ut fra hagene lokalt på samme måte som andre hardføre stauder (Heggland 1975). Også i Bergen finnes planten ved tidligere klostereiendom-

*Spansk kjørvel i
frukt sammen med
martagonlilje i
Gamlehagen, Store
Milde (foto: Per
Harald Salvesen
13. september
2018).*

mer ved Domkirken og på Store Milde (Moe 2018). Bare sjelden er det bevart tradisjon om bruken, men lokalt navnet "søtekrydd" (se tabell s. 112) tyder på tidligere bruk som søtningsmiddel og snop (Høeg 1974). Det at den dukker opp nærmest "ut av det blå" hos humanistene på 1500- og 1600-tallet, kan tyde på en senere introduksjon med urtekremmere og apotekere. Den har tydeligvis vært kjent av urtekremmerne svært tidlig, og trolig også i folkelig bruk før dette for sin påfallende og behagelige aroma. I tidlige urtebøker skjuler den seg i en sky av gammel binding til de klassiske skriftene og uklarhet om hvordan de mange skjermplantene skulle sorteres og skilles fra hverandre. Det er derfor godt mulig at arten har vært brukt i lange tider før bl.a. Conrad Gessner skiller den tydelig fra andre arter på midten av 1500-tallet.

Sannsynligvis er tilsvarende forhold også bakgrunnen for at den ikke beskrives før den "oppdages" som til synelatende viltvoksende – og antas å være en levning fra en tidligere hagekultur, som man ikke har registrert og beskrevet. Vi vil tro den kom inn

med urtekremmere og handelsfolk, kanskje allerede før det ble opprettet apoteker i landet mot slutten av 1500-tallet. Muligens har den også vært i bruk som kjøkkenurt i "kålhagene" i byene, slik opplysningen hos Paulli (1648) om de mange "*Huussraadige Quinder*" som bruker den i kjøkkenet, og kanskje også til mer intime formål som urin- og mensdrivende urt. Den har i alle fall, slik vi har sett ovenfor, en historie som kjøkkenvekst i vårt land, og frø av den ble avertert allerede i den eldste "Pris-Courant" vi kjenner i vårt land, fra Johan Olsens frøhandel i Christiania i 1834/35 (Skard 1963, s. 137). Når presteskap ("potetprester") og embedsverk i arbeidet med å fornye hagebruket, og spesielt med å innføre kjøkkenhager ved gårdene utenfor byene på 1700-tallet (Skard 1963), er arten blitt videre spredt. Først etter som den fant veien over hagegjerdene, og botanikere begynte å interessere seg for den utover på 1800-tallet, ble arten oppdaget og dokumentert. Hvor lenge spansk kjørvæl har vært dyrket her i landet før dette, er derfor uvisst, den kan ha vært her siden 1500-tallet.

Spansk kjørvæl har i andre land vært høstet og dyrket som førvekst til storfe, spesielt til kalver (Hegi 1925, Pérez 2003), men dette er ikke dokumentert i vårt land. Arten har også vært brukt i veterinærmedisinen, og er notert som en "gammel veterinærurt" av Nordhagen (1940). Muligens kan det være en sammenheng mellom en slik bruk og det at den er påfallende tallrik i gamle, brakklagte beiter og åkre enkelte steder, som på Teigland i Hålandsdalen der den sammen med skvallerkål (*Aegopodium podagraria*), mjødurt (*Filipendula ulmaria*) og kvitbladtistel (*Cirsium heterophyllum*) danner frodige enger i tidligere beiter (referat fra Norsk botanisk forening, ekskursjon 9.10.2011). På samme måte som hundekjeks og andre arter knyttet til slike habitater, kan den spre seg raskt på fuktige steder med god jord, og er særlig i indre strøk på Østlandet regnet for å utgjøre en trussel mot sjeldne arter knyttet til gamle beiter, enger og slåttemarken som nå er i gjengroing (Elven et al. 2018). Nordpå er arten i spredning, og i Troms oppfattet som en "pest-art" (Alm 2015).

I senere år har spansk kjørvæl opplevd ny popularitet som søtsak og er regnet for et spennende innslag i det nye skandinaviske kjøkken der man tar i bruk råvarer fra naturen og nærområdene (Barstow 2014, Ravindran 2017). Ikke minst har den fått ry som utmerket til snaps og likør (Løjtnant 2018). Kanskje kan en løsning på de problemene Miljødirektoratet advarer mot, være å ta arten i bruk. Foruten å sanke unge blad til suppe, slik mange ennå gjør med karve, knaskes de unge fruktene som snop (Barstow 2014). Vi ville tro at det kan være en god idé å forsøke grønne frukter til likør og snaps. Spansk kjørvæl har ord på seg for å være den viktigste ingrediensen i den berømte Chartreuse-likøren – til tross for at oppskriften, som skal inneholde 130 ulike urter fra Alpene – har vært holdt strengt hemmelig av munkene ved Grande Chartreuse-klosteret nær Grenoble i Sveits siden 1700-tallet (www.chartreuse.fr).

Takk!

En spesiell takk går til Tor Jan Ropeid for assistanse med oversettelse og tolkning av klassiske tekster på gresk og latin. Vi takker også for god hjelp med klassiske verker i original hos Hagströmerbiblioteket i Stockholm.

Persongalleri

Georgius Aemelius (1517–1569; Georg Oemler) var teolog, dikter og botaniker født i Mansfeld og studerte teologi i Wittenberg fra 1532. Han ble venn med Phillip Melanchton (1497–1560) og en av hans medstudenter var Valerius Cordus (1515–1544), som fikk ham interessert i botanikk. Aemelius samlet ivrig sjeldne planter som han brakte i kultur, og gjorde dem kjent for bl.a. Gessner og andre botanikere. I sin karriere fulgte han Luthers lære; han ble i 1537 magister og var 1540–1553 rektor ved latinskolen i Siegen, før han ble prost (superintendent) i Stolberg i Harz (Jessen & Bertheau 1875, Kirchner 1953).

Valerius Cordus (1515–1544) begynte sine studier i botanikk og farmasi hjemme i Erfurt med sin far som lærer, bare tolv år gammel. Samtidig, i 1527, ble han tatt opp ved universitetet i Marburg, der han tok baccalaureus-grad i 1531. Han flyttet så til Leipzig og fortsatte studiene samtidig som han arbeidet i apoteket til sin onkel Johannes (Joachim) Ralla. I 1539 dro han til Wittenberg der han studerte medisin og samtidig foreleste for studentene. Forelesningene var basert på Dioskorides' 'De materia medica' med kommentarer basert på hans egne observasjoner, og de ble svært populære. Fra 1542 reiste han flere ganger til Italia og botaniserte, og rakk å forfatte en imponerende farmakopé, der han sammenstilte oppskrifter og erfaringer fra sin tid som apotekerlærling i Leipzig. Cordus døde etter en strabasiøs botanisk ekskursjon i Italia, der han skadet seg og pådro seg malaria. Hans skrifter ble publisert etter hans død, de botaniske ble redigert av Gessner og kom ut i 1561 (Sprague & Sprague 1939).

Pieter Coudenberg (1517–1599; Peeter van Coudenberghe, Petrus Codenbergius) apoteker og plantekyndig i Antwerpen. Utenfor bymuren, i Borgerhout, anla han i 1548 en stor urtehage. Den ble viden berømt for sine mange eksotiske vekster, og regnes som den første botaniske hagen i Vest-Europa. Omkring 1570 var den på sitt ypperste, med mer enn 600 arter. Under den spanske beleiringen av byen i 1584–85, ble hagen ødelagt og Coudenberg måtte flykte fra landet (Morren 1866). Han rakk aldri å gi ut noen plantekatalog fra hagen, men utarbeidet sammen med Lobelius en revidert utgave av Cordus farmakopé (Cordus 1568; www.museumplantinmoretus.be).

Pedanius Dioskorides (ca. år 20–ca. 90) gresk lege fra Kilikia (Lilleasia), militærlege under keiserne Claudius (10–54) og Nero (37–68). Han tjenestegjorde i den romerske hæren og kom mye rundt i middelhavsområdet, der han samlet kunnskaper om planter og dyr og deres bruk som medisin. Hovedverket hans er 'De materia medica' som består av fem bøker og kom ut omkring år 65. Det danner grunnlaget for middelalderens farmakologi. Han nedtegnet detaljerte opplysninger om ca. 600 planter, deres bygning, voksested og anvendelse. De eldste eksemplarene er fra 500-tallet, bl.a. en berømt illustrert avskrift fra 512, som nå finnes i Wien ('Dioscorides Constantinopolitanus' / 'Vienna Dioscorides'). Et annet avskrift med praktfulle plantebilder, er fra før år 600 og bevart i Napoli ('Dioscorides neapolitanus' / 'Erbario greco'). Det er vanskelig å avgjøre hvor mye av verket som er Dioskorides' egne observasjoner fordi mange bøker fra antikken med liknende innhold trolig er gått tapt, men færre enn ¼ av artene gjenfinnes eksempelvis hos Hippokrates fra Kos. Illustrasjonene er dessuten lagt til i ettertid, og det er usikkert om de viser plantene Dioskorides hadde for hånden (Wikipedia, <https://folk.uio.no/klaus/dioskori.htm>).

Rembert Dodoens (Dodonaeus, født Rembert van Joenckema, 1517–1585) var en flamsk lege og botaniker født i Mechelen mellom Antwerpen og Brussel, hovedstaden i daværende spansk Nederland. Etter skolen i Mechelen ble Dodoens tatt opp ved Universitetet i Leuven

bare 13 år gammel. Han studerte medisin, cosmografi og geografi og tok licensiatgrad i medisin i 1535, før han la ut på reise. Han besøkte Italia, Tyskland og Frankrike, foruten Basel i Sveits, der han var i fire år, før han returnerte i 1546 og ble bylege i hjembyen. Han fikk senere tjeneste som hofflege hos keiser Maximilian II i Wien og hans etterfølger Rudolph II fram til i 1578, og ble endelig i 1582 utnevnt til professor i medisin ved Universitetet i Leiden. Det er antatt at Dodoens var sentral i utarbeidelsen av verket 'Libri picturati' (www.museumplantinmoretus.be).

Georg Dionysius Ehret (1708–1770) var botaniker og entomolog, og er best kjent for sine botaniske illustrasjoner. Han ble født i Tyskland, og begynte sin karriere som gartnerlærling i Heidelberg, men begynte snart som botanisk tegner, først hos Georg Clifford i Hartekamp ved Haarlem, der han illustrerte for Carl von Linnés verk 'Hortus cliffortianus' i 1735–1736. Snart ble han engasjert av Wilhelm Weinmann, og til tross for grov utnyttelse av hans talent, fullførte Ehret omkring 500 plansjer for Weinmann før han flyttet til England. Her portretterte han mange av de nye plantene som ble tatt i kultur fra koloniene i berømte plansjeverk.

Petro Figulo (1526–1592; Peter Hafner) var selvlært *chirurg og lithotomist*, det vi ville kalle bartskjærer, i Zürich. Fra 1588 etterfulgte han sin avdøde svigerfar som stadskirurg i byen. Han var bl.a. følgesvenn med Gessner på tur i Alpene i 1555, der de besteg en av toppene i Pilatus-fjellkjeden ved Luzern i Sveits (Springer & Kinzelbach 2008, Müller 2009).

Conrad Gessner (1516–1565; Conrad Gesner, Konrad Geßner) botaniker, lege, zoolog og lingvist født i Zürich, der han også begynte sine studier. I 1532–33 leste han klassisk latin ved universitetene i Strasbourg og Bourges, og flyttet til Strasbourg da hans far, Ursus Gessner ble drept i kamper mellom katolikker og protestanter. Han studerte bl.a. hebraisk der til religiøse uroligheter i 1535 drev ham tilbake til Zürich. Året etter flyttet han til Basel og fortsatte sine studier. Snart ble han utnevnt til professor i gresk ved det nyopprettede akademiet i Lausanne, og her kastet han seg over naturvitenskapelige undersøkelser, deriblant innen botanikk. 25 år gammel avla han medisinsk doktorgrad i Montpellier, og bosatte seg i Zürich, der han praktiserte som lege og samtidig foreleste ved Universitetet og fra 1554 var bylege. Ved siden av legepraksis arbeidet han med vitenskapelige manuskripter, og fikk i disse årene utgitt en rekke verker innen språkvitenskap, zoologi, paleontologi og botanikk, som ble banebrytende ved sine detaljerte og presise beskrivelser og illustrasjoner. Gessner er kjent for sin kjærlighet til fjellet, og i tillegg til vitenskapelige verk utga han entusiastiske reisebeskrivelser fra noen av sine mange fjellturer, der han skildrer sine opplevelser i Alpene vakre og storslagne landskap. Sine siste ti år arbeidet Gessner på et botanisk storverk, 'Opera botanica' (også kjent som 'Historia plantarum'), men døde før det ble ferdig, bare 50 år gammel. Hans manuskript med omkring 1500 vakre, detaljerte og fargelagte plansjer ble først etter flere eierskifter utgitt i kopi og bruddstykker i Nürnberg (Schmidel & Trew 1754). Så sent som på 1900-tallet ble originalene gjenfunnet i Universitetsbiblioteket i Erlangen, og er nå endelig scannet og gjort tilgjengelige i sin opprinnelige form (H62/MS 2386[1] & H62/MS 2386[2]; <https://ub.fau.de/bibliothekensammlungen/digitalesammlungen/>). Nylig er også et tredje, hittil nærmest ukjent bind av Gessners manuskript gjenfunnet ved Universitetsbiblioteket i Tartu, Estland (Leu 2016; Fueter 1964).

Henrik Harpestreng (Henricus Dacus, ca. 1164–1244) var en dansk middelalderlege. Lite er dokumentert om hans liv, bortsett fra at han ved sin død 2. april 1244 er omtalt som *medicus et canonicus* i Roskilde og lege hos Kong Erik (antakelig Erik 4. Plovpenning). Han er antatt å være identisk med Henricus Dacus, forfatter av to legeverker på latin, som er

sterkt influert av Salernoskolens lære. Han har også skrevet en urtebok på dansk, som er et referanseverk der planter og noen mineraler er behandlet i alfabetisk rekkefølge. Det er tydelig influert av Constantinus africanus' verk 'De gradibus liber' fra omkring 1050 og Macer Floridus' 'De viribus Herbarum' fra omkring 1100 (Jørgensen 2012). Også i Norge er avskrifter i fragmenter funnet, bl.a. 'Legebok fra Ulvik' (ukjent forfatter 1574/1626, se Reichborn-Kjennerud 1922).

Matthæus Lobelius (Mathias de l'Obel, Mathias de Lobel, 1538–1616) var en flamsk lege og botaniker født i Lille, nå i Frankrike. Lite er kjent om ham i hans første år, men som sekstenåring var han allerede en skolert botaniker. I årene 1551–1564 studerte han og reiste bl.a. i Italia, før han tok opp medisinstudier i Leuven (Nederland) og Montpellier i Frankrike. I Montpellier var han elev hos Guillaume Rondolet og etter dennes død, arvet Lobelius hans manuskripter. Han brukte mye tid på botaniske ekskursjoner i Languedoc-regionen fra Montpellier, også etter at han tok sin doktorgrad i 1565. Fra 1567 praktiserte han som lege i Nederlandene og England. Det er mulig Lobelius hadde en hånd med i arbeidet med 'Libri Picturati' (Koning et al. 2008).

Macer Floridus antas å være samme person som Odo Magdunensis (= Odo von Meung, også kjent under navnet Aemilius Macer). Han forfattet omkring år 1100 verket 'De viribus herbarum', et læredikt om legeurter. Diktet er opprinnelig skrevet på latin i hexameterform og var ment å memoreres. Det oppsto antakelig en gang på 900-tallet, og siden det nevner arter som *Angelica* (kvann), har det vært spekulert i om det hadde en skandinavisk forfatter. (Jørgensen 2012). Diktet var i middelalderens Mellom-Europa et medisinsk standardverk, som ble memorert og som klostrerne fulgte. Harpestrings urtebok er en oversettelse i prosaform av dette lærediktet.

Pietro Andrea Gregorio Matthiolus (Matthioli, 1501–1577) lege og naturhistoriker født i Siena. Han avla en medisinsk grad ved Universitetet i Padua i 1523, og virket siden som lege i Siena, Roma, Trento og Gorizia. Han ble utnevnt som lege for erkehertug Ferdinand II av Østerrike i Praha og Innsbruck og for keiser Maximilian II i Wien. Matthiolus var en stridbar mann og tålte ikke rivaler eller kritikk. Den som våget seg på slikt, ble skarpt irettesatt. Enkelte, som Anguillara og Gessner ble også forfulgt og stilt for inkvisisjonen. Dette førte til at Matthiolus' tolkning av Dioskorides 'De materia medica' og andre sentrale verker ble gjeldende, spesielt i Nord-Europa.

Georg Öllinger (1487–1557) apoteker og kjøpmann i Nürnberg og ivrig plantesamler. Allerede i 1520 anlegger han hage der han dyrker medisinvekster og eksotiske, sjeldne planter (Butts & Hendrix 2001, Vierhaus 2007). I 1553 publiserer han verket 'Magnarum medicinarum partium herbariarum et zoographiarum imagines' med akvareller av planter han har i hagen. Gessner omtaler ham som sin venn, og gir ham (og hans sønn) æren for de mange vakre figurene i 'De hortic germaniarum' (Gessner 1561).

Simon Paulli (1603–1680) var anatom og botaniker født i Rostock. Faren, Heinrich Paulli, var livlege for enkedronning Sofie på Falster, og dermed vokste Simon opp i Danmark. Etter farens død 1610 gikk han på skole og studerte i Rostock, og dro på reiser til bl.a. Holland og Frankrike. Han tok doktorgrad i Wittenberg i 1630, og praktiserte noen år i Lübeck før han overtok et professorat i Rostock. I 1639 lykkes han å få et professorat i botanikk, anatomi og kirurgi ved Københavns Universitet. Han ble så i 1649 gitt et kanonikat som prost og ble kort etter utnevnt til hofflege hos Frederik III av Danmark og siden livlege for Christian V. Interessen for botanikk beholdt han og offentliggjorde 1648 den første 'Flora danica'. Han etterlot seg et verdifullt herbarium.

Petrus Pena (Pierre, før 1538–1600/05) var en fransk lege og botaniker. Han er lite kjent, men var studie- og ekskursjonskamerat med Matthias L'Obel, som han publiserte verket 'Stirpium Adversaria nova' sammen med i London (Pena & Lobelius 1571). Han var lege hos Henri III av Frankrike.

Plinius d.e. (Gaius Plinius Secundus, 23–79) var romersk forfatter, naturforsker, fysiker og i tillegg også militær kommandant og admiral. Han tilbrakte det meste av sin tid med å studere og forske, undersøkte natur- og geografiske fenomener, og skrev det encyklopediske verket 'Naturalis historia', som ble forbilde for tilsvarende senere verker. Flere av verkene hans er gått tapt for ettertiden, men Naturalis Historia er et av de største enkeltverk som har overlevd fra Romerriket og til i dag. Det dekker feltene botanikk, zoologi, astronomi, geologi og mineralogi i 10 bind, som hvert er delt i flere bøker. Bind IV–VII (bok 12–27) handler om botanikk, jordbruk, hagebruk og medisin. Plinius samler og skriver av en lang rekke kilder, og en viktig kilde var Theofrastos (ca. 372–287 f.Kr.), gresk vitenskapsmann og filosof, som regnes for grunnlegger av botanikken som vitenskap.

Rurpodius, lege og populær bartskjærer ("chirurgus insignis") i Frankfurt am Main. Hans fulle navn er ikke kjent, men han har øyensynlig levert materiale til mange planter i Gessners arbeid med 'De hortis germaniae' (Gessner 1561).

Jacob Wilhelm Weinmann (1683–1741) var en tysk apoteker fra Regensburg. Han gikk i lære og arbeidet som assistent ved flere apoteker før han i 1712 kjøpte et forfallent apotek, som han på kort tid fikk orden på. Under pestepidemien i 1713 fikk apoteket status som sykehusapotek, og Weinmann slo seg opp til en sentral skikkelse i byen. Ved siden av apotekdriften vant han vitenskapelig anerkjennelse for sine små botaniske skrifter om bl.a. selsnepe, aloë, kaffeplanten og tulipantreet. Han opparbeidet en større plantesamling og anla en botanisk hage for medisinplanter, på det meste omfattet samlingen i 1722 over 9000 planter. Ved hjelp av dyktige illustratører, gravører og tekstforfattere, fikk han utarbeidet plansjeverket 'Phytanthoza iconographia' i fire bind. Verket vakte berettiget oppsikt siden det benyttet en ny trykketeknikk som ga uovertrufne detaljer i fargeplansjene (www.johann-wilhelm-weinmann.com; Pongratz 1963).

Referanser

- Alm, T. 2015. – Pestplanter i Nord-Norge: spansk kjørvel (*Myrrhis odorata*). – *Polarflokken* 37 (2): 129–132.
- Anderson, T. 2004. – Dental treatment in Medieval England. – *British Dental J.* 197(7): 419–425.
- Baade, P.D. 1768. – Trondhiemske have-planter. – *D. Kgl. Vidensk. Selsk. Skr.* 4. Deel, s. 372–416.
- Balvoll, G. 2009. – Christian Gartner. – *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 11. desember 2018 fra https://nbl.snl.no/Christian_Gartner.
- & Weisæth, G. 1994 – se Gartner 1694.
- Barstow, S. 2014. – Spansk kjørvel – svartelistet søtsak. – *Sopp og nyttevekster*. 3(2014): 23–25.
- Bartholin, T. 1662. – Index plantarum indigenarum quas in itinere suo observavit D. Georgius Fuires. Plantarum quæ circa Nidarosiam reperiuntur, Nomina. s. 178–179, 280–284 in *Cista medica*. – Hafniae.
- Berendes, J. (ed.) 1902. – *Des Pedianos Dioskurides aus Anazarbos: Arzneimittellehre*. In fünf

- Büchern. – Übersetzt und mit Erklärungen versehen von Prof. Dr. J. Berendes, Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke, 572 s. (books.google.no).
- Blangstrup, C. (red.) 1924. – *Salmonsens Konversationsleksikon* – 2. udg., bd. 18, s. 993 (<http://runeberg.org/salmonsens/2/18/1043.html>)
- Bloch, E. 2001. – Hemlock Poisoning and the Death of Socrates: Did Plato Tell the Truth? – *J. Int. Plato Soc.* (<http://www3.nd.edu/~plato/bloch.htm>).
- Blytt, A. 1886. – Nye bidrag til kundskaben om karplanternes udbredelse i Norge. – *Forh. Vidensk.-selsk. Christiania*. No. 7.
- Blytt, M. N. 1836. – Indberetning om en botanisk Reise, i Sommeren 1833. – *Mag. Naturv.* 12 (Anden Rækkes 2det Binds 1ste Hefte): 1–76.
- & Blytt A. 1876. – *Norges flora*. – Bd. 3, Christiania.
- Bostock, J. & Riley, H.T. 1855. – *The Natural History by Pliny the Elder*. – London. Taylor and Francis (<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-eng1:24.97>)
- Butts, B. & Hendrix, L. 2001. – *Painting on light*. – The J. Paul Getty Museum in collaboration with The Saint Louis Art Museum, Los Angeles, 330 s.
- Cannon, J.F.M. 1968. – 15. Myrrhis (Mill.). – s. 327 i: Tutin, T.G., Heywood, V.H., Burges, N.A., Moore, D.M., Valentine, D.H., Walters, S.M. & Webb, D.A. – *Flora europaea*, Vol. 2. Rosaceae to Umbelliferae. – Cambridge.
- Choulant, L. 1832. – *Macer floridus de viribus herbarum...* – Leopold Vossi, Lipsiae, 220 s.
- Conolly, A. 1994. – Castles and Abbeys in Wales: Refugia for 'Mediaeval' Medicinal Plants. – *Bot. J. Scotland* 46(4): 628–636.
- Cordus, V. 1546. – *Dispensatorium*, hoc est Pharmacorum. – Lugduni 1559.
- 1568. – *Valerii Cordi dispensatorium*, sive pharmacorum conficiendorum... – Leiden, Ioannis Maire, 1627, 661 s., Index.
- Crackles, F.E. 1986. – Medieval gardens in Hull: Archaeological evidence. – *Garden History* 14 (1): 1–5.
- Dahl, O. 1893. – Biskop Gunnerus' virksomhed fornemmelig som botaniker tilligemed en oversigt over botanikens tilstand i Danmark og Norge indtil hans død. – *D. Kgl. Norske Vidensk. Selsk. Skr.* 1892: 102–140.
- De Besche, A. 1938. – *Slekten de Besche i Norge*. – Trykt som manuskript, Oslo (www.nb.no).
- De Wit, H.C.D. 1982. – *Ontwikkelingsgeschiedenis van de biologie*. – Deel 1, Centrum voor Landbouwpublikaties en Landbouwdocumentatie, Wageningen (<http://edepot.wur.nl/273921>)
- Dioskorides, P. – *De materia medica*. – *Erbario greco år 487–580*; Gresk illustrert versjon av Dioskorides verk som opprinnelig ble skrevet omkring år 65 (plantillustrations.org)
- Dobravalskyté, D., Venskutonis, P.R., Zebib, B., Merah, O. & Talou, T. 2013a. – Essential oil composition of Myrrhis odorata (L.) Scop. leaves grown in Lithuania and France. – *J. Essential Oil Res.* 25 (1): 44–48.
- Taloua, T. & Venskutonis, P.R. 2013b. – Chapter 116. Season-Dependent Variation in the Essential Oil Composition of Myrrhis odorata L. and Evaluation of Antioxidant Capacity of By-Products. – s. 631–634 i: Ferreira, V. & Lopez, R. (eds.) – *Flavour Science : Proceedings from XIII Weurman Flavour Research Symposium*. – Elsevier Science & Technologies.
- Dodoens (Dodonaeus), R. 1554. – *Crüjde boeck* : in den welcken die geheele historie dat es tgheslacht, tfatsoen, naem, natuere, cracht ende werckinghe, van den cruyden, niet alleen

- hier te lande wassende, maer oock van den anderen vremden in der medecynen oorboorlijck, met grooter neersticheyt begrepen ende verclaert es, met der seluer cruyden natuerlijck naer dat leuen conterfeysel daer by ghestelt. – Antwerpen, Jan vander Loe, 1554, 2. rev. utg. (flamsk) 1563 og 1644.
- 1557. – *Histoire des plantes en laquelle est contenue la description entiere des herbes, c'est à dire, leurs especes, forme, noms, temperament, vertues & operations: non seulement en ce pais, mais aussi des autres estrangeres qui viennent en usage de medicine.* – Fransk utgave ved Charles l'Ecluse 1557, Antwerpen, Jean Loë.
- DSL 2018. – *Harpestrengs håndskrifter*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2018. Manuskript Sth. K48. (<https://tekstnet.dk/harpestreng-k48/59>) og NKS 66, 8vo (<https://tekstnet.dk/harpestreng-nks66/2/1>).
- Egmond, F. 2018. – Into the wild: Botanical fieldwork in the sixteenth century. – s. 166–211 in: MacGregor, A. (ed.) – *Naturalists in the Field: Collecting, Recording and Preserving the Natural World from the Fifteenth to the Twenty-First Century*. – Brill, 1040 s
- Elven, R., Hegre, H., Solstad, H., Pedersen, O., Pedersen, P.A., Åsen, P.A., Bjureke, K. & Vandvik, V. 2018. – *Myrrhis odorata*, vurdering av økologisk risiko. – *Artsdatabanken* (<https://artsdatabanken.no/Fab2018/N/1593>).
- Evergetis, E. & Haroutounian, S.A. 2015. – The Umbelliferae (Apiaceae) of Dioscorides annotated in codex Neapolitanus Graecus. – *J. Ethnopharmacology* 175 (2015): 549–566.
- Frisk, G. 1949. – *A Middle English Translation of Macer Floridus De Viribus Herbarum*. – Uppsala, 338 s.
- Fremmedartslista 2018. – <https://www.artsdatabanken.no/fremmedartslista2018>.
- Fröberg, L. 2010. – 44. Myrrhis Mill. – s. 239–241 i Jonsell, B. & Karlsson, T., *Flora Nordica*. Vol. 6: Thymelaeaceae – Apiaceae. – Swedish Royal Academy of Sciences, Stockholm.
- Fueter, E.K. 1964. – Gessner, Konrad. – s. 342–345 in: *Neue Deutsche Biographie* 6 (www.deutsche-biographie.de/pnd118694413.html#ndbcontent)
- Fægri, K. 1960. – *Maps of distribution of Norwegian Plants*. I. The Coast Plants. – Univ. Bergen Skrifter 26, 134 s + I-LIV plansjer.
- 1987. – Klostersvesenets bidrag til Norges flora og vegetasjon. – *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok* 1987, 141: 225–238.
- Gartner, C. 1694. – *Horticultura*, det er: En kort Undervisning og Anledning, hvorledis en liden Lyst-, Urte-, Frugt- eller Kiøcken-Have i disse Nordiske Lande, særligen her Nordenfields, best kand funderis etc. – København 1694 (1696) (nye utg. Trondheim 1746, Kristiania 1898, Trondheim 1959 og Oslo 1994).
- Gessner, C. 1561. – *De hortis germaniae liber recens,....* – s. 236–301 in Cordius, V. – Valerii Cordii simesusij annotationes in Pedacij Dioscordis anarzaibeide medica materia libros V, longe alia ante hac sunt euulgate. – excudebat J. Rihelius, Zürich, 600 s. (www.biodiversitylibrary.org)
- Gunnerus, J.E. 1766, 1772. – *Flora norvegica*. – Pars prior, Nidaros 1766, Pars posterior, Hafnia 1772 (ca. 1776).
- Hall, A.R. & Huntley, J.P. 2007. – A review of the evidence for macrofossil plant remains from archaeological deposits in northern England. Environmental studies report. – *English Heritage, Research Dep. Report series* 87, 450 s.
- Hammer, C.B. 1794. – *Flora norvegica prodromus*. Forløber af norske flora eller planterige. – København (www.nb.no).
- Hamre, H. 1961. – *Vestnorske ordsamlinger frå 1700-talet*. – Universitetsforlaget, Bergen, Oslo.

- Harvey, J.H. 1984. – Vegetables in the Middle Ages. – *Garden History* 12 (2): 90.
- 2005. – Hortus Christianæus seu Catalogus Plantarum Quibus Serenissimi Principis Christiani IV Viridarium Hafniense. Otto Sperlings planteliste med originale plantenavne efterfulgt af den moderne nomenklatur... [og] ...alfabetiseret efter den moderne nomenklatur. – *Fra Kvangård og Humlekule* : Medd. fra Havebrugshistorisk Selskab 35 (2005): 20–43 & 44–67
- Hegi, G. 1925. – *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*. - V. Bd., 2. Teil, Dicotyledones 3. Teil Cactaceae - Cornaceae. München, J.F. Lehmanns Verl., 2. Aufl. 1965 (optrykk); 3. Aufl. 1975 Verl. Paul Parey, Berlin & Hamburg (optrykk), 1584 s. "Volkstümliche Pflanzennamen gesammelt und bearbeitet von Studienprofessor Dr. Heinrich Marzell in Gunzenhausen (Bayern)"
- Hegglund, J. 1975. – *Tysnes : det gamle Njardarlåg 2: 1800-1970*. – Tysnes sogelag (www.nb.no)
- Hoch, F. 1878. – *Pharmacologisk Compendium* udarbejdet i Henhold til de Nordiske Pharmacopoeer, for Medicinere, Pharmaceuter, Læger og Apotheker-Revisorer. I. Lægemedlerne (Droguerne) af Planteriket. – Christiania, Den Norske Forlagsforening 190 s. (www.nb.no).
- Hofberg, H., Heurlin, F., Millqvist, V. & Rubenson, O. 1906. – *Svenskt biografiskt handlexikon*. Bd. I, s. 42–43 (www.runeberg.org).
- Hultén, E. 1971. – *Atlas över växternas utbredning i Norden*. – AB Kartografiska institutet, Stockholm, 531 s.
- & Fries, M. 1986. – *Atlas of north european vascular plants north of the tropic of cancer*. Vol II. – Koeltz sci. Books, 968 s.
- Høeg, O.A. 1974. – *Planter og tradisjon: floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925-1973*. – Universitetsforlaget, Oslo, Bergen
- Høiland, K. 1995. – Truete kulturbetingete planter i Norge. 2. Gårdstun. – *NINA Fagrapport* 003: 1–34.
- Jessen, C. & Bertheau, C. 1875. – Aemilius, Georg. – s. 127-128 in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 1. (www.deutsche-biographie.de/pnd131420127.html#adbcontent).
- Jørgensen, K.D. 2012. – *Henricus Harpestreng*. – wikihost.uib.no/index.php/Henricus_Harpestreng.
- Jørgensen, P.M. 2007 (red.). – *Botanikkens historie i Norge*. – Fagbokforlaget, 396 s.
- Weidemann, E. & Fremstad, E. 2016. – Flora Norvegica av J.E. Gunnerus : På norsk og med kommentarer. – *Gunneria* 80 (2016): 1–505.
- Katzer, G. 2000. – *Gernot Katzers Gewürzseiten*. – http://gernot-katzers-spice-pages.com/germ/Myrr_odo.html?shownames=show Zulezt modifisert am 4 Oct 2000
- Kays, S.J. & Silva Dias, J.C. 1995. – Common Names of Commercially Cultivated Vegetables of the World in 15 Languages. – *Economic Botany* 49(2): 115–152
- Kermit, H. 1998. – *Niels Stensen 1638-1686 : Naturforsker og helgen*. – Ravnetrykk, Tromsø, 161 s.
- Kirchner, J. 1953. – Aemilius, Georg. – s. 90-91 in: *Neue Deutsche Biographie*. (www.deutsche-biographie.de/pnd131420127.html#ndbcontent).
- Koning, J. de, Uffelen, G. van, Zemanek, A. & Zemanek, B. (red.) 2008. – *Drawn after nature, the complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*. – KNNV Publishing, Zeist, 368 s.
- Köhler, F.E., 1890. – *Medizinal Pflanzen*, Bd.II – Gera-Untermhaus (caliban.mpiz-koeln.

mpg.de/koehler/)

- Knudsen, H. 2014. – *The story of Flora danica is the tale of the most comprehensive and ambitious flora ever published.* – Lindhardt og Ringhof, 624 s. (books.google.no)
- Krogh, J. A. 1813. – Efterretninger om Provstiet Nordfjord. – *Topogr.-statist. Saml.* 1813 (Anden Deels Første Bind): 204–291.
- Krovoll, A. & Nettelbladt, M. 1985. – Catalogue of J.E. Gunnerus herbarium. – *Gunnera* 52:, 171 s.
- Lange, J. 1864. – *Haandbog i Den danske flora.* – 3. udg., Kjøbenhavn.
- Lange, J. 1999. – *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark.* – DSR Forlag, Frederiksberg, 477 s.
- Leu, U. B. 2016. – The rediscovered third volume of Conrad Gessner's 'Historia plantarum'. – s. 415–422 in: Blair, A. & Goeing, A. (eds.) – *For the Sake of Learning: Essays in Honor of Anthony Grafton.* – Vol. 2, Leiden, Brill. (<https://brill.com/abstract/book/edcoll/9789004263314/B9789004263314-s025.xml>)
- Lindblom, A.E. 1838a. – Om O. Sperling og G. Fuiren samt deras bidrag till Skandinavien's Flora. – Lund 1838. – Særtryk: "Botaniska uppsatser" af Al. Ed. Lindblom. (p. 46–70) *Physiographiska Sällskapetets Tidskrift.* I. 1837–1838.
- 1838b. – Fragmenter af en Resa i Norge 1837. 2. Ett besøk i Romsdalen. – *Physiographiska sällskapetets tidskrift (Lund)*, 2. 20–60 s.
- Linnaeus, C. 1737. – *Hortus cliffortianus.* – Amsterdam, 526 s. (www.bnf.fr)
- 1748. – *Hortus upsaliensis* : exhibens plantas exoticas, Horto upsaliensis academiae a sese illatas, ab anno 1742, in annum 1748, additis differentiis, synonymis, habitationibus, hospitiiis, rariorumque descriptionibus, in gratiam studiosae juventutis. – Stockholmiae : Sumtu & literis Laurentii Salvii, 361 s. (www.bnf.fr)
- 1753. – *Species plantarum.* – vol. 1 & 2. Stockholm (www.bnf.fr)
- 1761. – *Floræ suecicae notivie.* – s. 557–558 i Fauna suecica. – editio altera, Stockholm. (www.biodiversitylibrary.org)
- Lobelius M. 1576. – *Plantarum seu stirpium historia, ...* – Antwerpen, ex officina Chr. Plantini
- 1581. – *Kruidtboeck oft beschrÿuinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren, ende gheboomten, ...* – Antwerpen, Chr. Plantyn (www.biodiversitylibrary.org).
- 1591. – *Icones stirpium seu plantarum tam exoticarum, quam indigenarum, ...* – Antwerpen, ex officina Plantiniana, 816 s. (www.biodiversitylibrary.org).
- Løjtnant, B [2018]. – *Levende fortidsminder forteller historier.* – Manus, in litt. 17. marts 2018.
- Martinsson, K. & Ryman, S. 2008. – *Blomboken. Bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk.* – Prisma, Stockholm, 447 s.
- Matthioli, P.A. 1555. - *I discorsi di M Pietro Andrea Matthioli medico sanese, ne i sei libri della materia medicinale di Pediacio Dioscoride Anazarbeo.* – In Vinegia, nella bottega d'Erasmus, appresso Vincenzo Valgrisi, 741 s. (www.books.google.com). Nye utgaver 1557, 1559 osv.
- Moe, D. 1998. – De Besche haven – Maartmannshaven – Ole Bulls Plass. Havehistorie i Bergens sentrum. – *Gamle Bergen: Årbok* 1988: 3–34.
- 2018. – *Byens glemte hager: Bergen – innfallsport for hagekunst 1276 – 1900.* – Fagbokforlaget, Bergen, 383 s.
- Salvesen, P.H. & Øvstedal, D.O. 2000. – *Historiske hager.* – Alma Mater, Bergen, 183 s.

- Molbech, C. 1826 (red.). – *Henrik Harpestrengs Danske Lægebog fra det trettende Aarhundrede*. – Kiøbenhavn, 206 s.
- Morren, É. 1866. – *Prologue à la mémoire de Pierre Coudenberg. Belge et étrangère*. – Belgique Horticole. s. I-XX. 1 planche.
- Müller, C. 2009. – Humanismus und Humanität im medizinischen Werk von Jakob Ruf, Stadtschnittarzt zu Zürich. – *Nova Acta Paracelsica* N. F. 22/23 (2008/2009): 75–87 (books.google.no)
- Nordhagen, R. 1940. – *Norsk flora*. – H. Aschehoug, Oslo, 766 s.
- Opheim, M. 1959. – Arent Greves tegninger og beskrivelser av insekter fra Bergens Stift. – *Universitetet i Bergen, Skrifter* 27: 9-36, Plansje I–V.
- Osbaldeston, T.A. (ed.) 2008. – *Pedanius Dioscorides: De Materia Medica*. – Book I–V translated to english (www.cancerlynx.com/dioscorides.html).
- Paulli, S. 1648. – *Flora danica det er: Dansk Urtebog*: Udi huilcken, efter hans Kongl: Mayst... Christiani IV... skriftlig Befalning til Facultatem Medicam, udi det Kongelig Universitet Kiøbenhafn, icke alleeniste Urternis Historiske Beskrivelse, Krafter oc Virkninger, med zijrligste Figurer andragis: Men endocsaa Lægedomme til alle Siugdomme gafulige, korteligen oc klarligen antegnis: Saa at den er baade en Urtebog oc Lægebog / med største Flijd oc Umage elaborerit af Simone Paulli 1648
- Pedersen, C. 1533. – *En nöttelig Lægebog faar fattige och rige....* – Malmø, [184 s.]
- Pena, P. & Lobelius, M. 1571. – *Stirpium adversaria nova, ...* – London, 1570. (www.biodiversitylibrary.org).
- 1576. – *Nova stirpium adversaria, ...* – Antwerpen, apud Chr. Plantinum. (www.biodiversitylibrary.org).
- Pérez, L.V. 2003. – Myrris. – s. 82–84 i Herrero Nieto, A., Jury, S.L. & Nieto Feliner, G. (eds.). – Umbelliferae. – Vol 10 Araliaceae-Umbelliferae in Castre Viejo, S. (ed. gen.). – *Flora iberica*. Plantas vasculares de la Península Iberica e Islas Baleares. – Madrid, Real Jardín Botánico, CSIC 2003, 498 s. (www.floraiberica.es/floraiberica/texto/pdfs/10_129_11%20Myrrhis.pdf)
- Pignatti, S. 1982. – *Flora d'Italia*. – 2. vol. Edacricole, Bologna.
- Plinius d.e. pre 79. – *Naturalis historia*. – The Perseus Catalogue <http://data.perseus.org/texts/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001>
- Pongratz, L. 1963. – Naturforscher im Regensburger und ostbayerischen Raum – *Acta Albertina Ratisbonensia* (vorher Berichte des Naturwissenschaftlichen Vereins Regensburg) 25: 1–152.
- Rakow, D.A. & Lee, S.A. 2015. – Western botanical gardens: History and evolution. – pp. 269–310 in Janick, J. (ed.) *Horticultural reviews*. vol. 43. – Wiley-Blackwell.
- Ravindran, P.N. 2017. – *The Encyclopedia of Herbs and Spices*. – CABI, 1176 s. (books.google.no)
- & Divarakan, M. 2012. – 28.9.4. Cicely. In: *Handbook of Herbs and Spices* 2nd Ed., vol. 2.
- Reichborn-Kjennerud, I. 1922. – *Våre folkemedisinske legeurter*. – Følgeskrift, Maal og Minne 1922, Kristiania, 110 s.
- Riddle, J. 2008. – Early History and Leadership of the Padua Botanical Gardens. – In: Cavaliere, C. – The Botanical Garden of Padua Historic Botanical Garden Created to Cultivate Medicinal Plants. – *HerbalGram*. 2008 (77): 32–39 (<http://cms.herbalgram.org/herbalgram/issue77>).
- Roskov Y., Orrell T., Nicolson D., Bailly N., Kirk P.M., Bourgoin T., DeWalt R.E., Decock W.,

- De Wever A., Nieuwerkerken E. van, Zarucchi J., Penev L., eds. (2018). *Species 2000 & ITIS Catalogue of Life*, 31st July 2018. Digital resource at www.catalogueoflife.org/col. Species 2000: Naturalis, Leiden, the Netherlands.
- Sagen, T. 1986. – Hagen på Øvre Sildnes. – *Sondeled og Risør historielag, Årsskrift* 1986 (11): 426–428.
- Salvesen, P.H. 2018. – Buksbom i gamle hager. – *Årringen* 2016-2017 (20/21): 61–186.
- & Åsen, P.A. 2016. – Jakten på den røde tulipan fortsetter. – *Årringen* 2015 (19): 33–108.
- Saule, M. 1992. – *La grande flore illustrée des Pyrénées*. – Randonnées Pyrénéennes [Tarbes] & Ed. Milan [Toulouse], 765 s.
- Schmidel, C.C. & Trew, C.J. 1754. – *Conradi Gesneri philosophi et medici celeberrimi Opera botanica,...* – utgitt Impensis Io. Mich. Seligmanni, typis Io. Iosephi Fleischmanni, 1754. 130 s. (books.google.no).
- Schübeler, F.C. 1850. – *Haandbog i havedyrkningen*. Første Deel. Kjøkkenvæxter. – Christiania, Fabritius (www.nb.no)
- 1862. – *Die Culturplanzen Norwegens*. – Christiania, Brøgger & Christie, 197 s. + I-XX-IV plansjer.
- 1888. – *Norges Væxtrige* : et Bidrag til Nord-Europas Natur- og Culturhistorie. B. 2 Christiania [Aschehoug], 587 s.
- Shishkin, B.K. (ed.) 1950. – Umbelliflorae. – *Flora of U.S.S.R.* Vol 16, Akad. NAUK 1950, translated from Russian, Natl. Sci. Foundation, Washington, D.C., printed in Jerusalem 1973, 285 s. + Map.
- Skard, T. 1963. – *Hagebruk og gartneri i Norge : en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. – Universitetsforlaget, Oslo.
- Smid, H. 1556. – *Henrik Smid's Lægebog med tilhørende Urtebog og Syltebog*. – 3. opl. Efter udgaven af 1556, Fredericia, L.W. Riemenschneider's Boghandel, 1867, 492 s.
- 1577. – *En skøn lystig ny Urtegaardt* : prydet med mange atskillige Urter, som tiene til Menniskens Legems sundheds opholdelse ; disligest huorledis Electuaria, Syruper, Conserua, oc Olier skulle ret konstelige giørs, oc beredis, aff denne Urtegaards, deris Røder oc Blomster, oc andre saadanne subtilige nyttelige Ting, aldrig tilforn seet paa vort danske Tungemaal. – Lægebog, Del 6. (<http://eeb.chadwyck.co.uk>)
- Spalik, K. Wojdewódzka, A. & Downie, S.R. 2001. – Delimitation of genera in Apiaceae with examples from Scandiceae subtribe Scandicinae. – *Edinb. J. Bot.* 58 (2): 331–346.
- Sperling, O. 1653. – Otto Sperlings planteliste gengivet fra: Simon Paulli: Viridaria varia regia et academica, Hafniæ 1653, Catalogus plantarum Horti Regii Hafniæ, facsimile. – *Fra Kvangård til humlekule*. Medd. Havebrugshistorisk selsk. 35 (2005): 68–89.
- Sprague, D. & Sprague, M.S. 1939. – The herbal of Valerius Cordus. – *J. Linn. Soc. Bot.*, London 52: 1–113.
- Springer, K.B. & Kinzelbach, R.K. 2008. – *Das Vogelbuch von Conrad Gessner (1516–1565): Ein Archiv für avifaunistische Daten*. – Springer-Verlag, 582 s. (books.google.no)
- Strøm, H. 1762. – *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør beliggende i Bergen Stift i Norge*. – Første Part, Sorøe 1762; Anden Part, Sorøe 1769.
- Tabernaemontanus, J.T. 1588. – *Neuw Kreuterbuch*, mit schönen, künstlichen Figuren unnd Conterfeyten, aller Gewächss der Kreuter, ... – Frankfurt am Mayn. nye utg. 1664, 1741.
- 1590. – *Eicones plantarum seu stirpium*, ... – Francofurti ad Moenum.
- Thomé, O.W., 1885. – *Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz*, Tafeln, vol. 3.

- Uusitalo, J., Jalonen, J.E., Aflatuni, A., Luoma, S. L. 1999. – Essential Leaf Oil Composition of *Myrrhis odorata* (L.) Scop. Grown in Finland. – *J. Essential Oil Res.* 11(4): 423–425.
- Vevle, O. 1997. – Vegetasjonstypar i Ivar Aasen sitt landskapsrom. Om Ivar Aasen som botanikar og om karplantane i plantesamlinga hans. – *NTNU Vitensk. Mus. Rapp. Bot. Ser.* 1997 (19): 164–172.
- Vierhaus, R. 2007. – *Deutsche biographische Enzyklopädie (DBE)*. – Bd. 7, De Gruyter Verl.
- Weinmann, J.W. 1737–1745. – *Phytanthoza iconographia, sive, Conspectus aliquot millium* : tam indigenarum quam exoticarum, ex quatuor mundi partibus longa annorum serie indefesoque studio. – Sumptibus imprimebatur Ratisbonae [Regensburg] : Per Hieronymum Lentzium, 1737–1745 (www.biodiversitylibrary.org).
- Zebroski, B. 2015. – *A Brief History of Pharmacy: Humanity's Search for Wellness*. – Routledge, 250 s.
- Åsen, P.A. 2015. – *Norske klosterplanter – levende kulturminner fra middelalderen*. – Portal forlag, 332 s.

Navn på Spansk kjørvel

Myrrhis odorata Scop. [Hartm. p. 77; Lange p. 233]

Synonymer: *Myrrhis major* Bauh. pinax 160, *Cicutaria odorata* Bauh. pinax 160, *Myrrhis* Dod. pemp. 701, *Scandix odorata* L., *Chaerophyllum odoratum* Lam.)

Norsk	Spansk kjørvel, søtekrydd		Cicutaire odorante, Fougère
Islandsk	Spánarkerfill		musqué, Myrrhe, Persil
Dansk	Spansk kørvel, sødskærm, Anis-kål	Occitansk	d'Asne
Svensk	Spansk kørvel, aniskål, söt- skärm	Italiensk	Segudes
Færøysk	Søtur urtakervil		Finocchiella, Mirride delli
Engelsk	(Sweet) Cicely, Anis cic- ely, Spanish chervil, Sweet chervil, Anise chervil, Garden myrrh, Sweet scented myrrh	Katalansk	alpi, Cerfoglio di spagna, Felce muschiata, Mirride odorosa
Gælisk	Cos uisge, Lus áinleoge	Esperanto	Mirris
Walisisk	Creithig bêr, Cegiden wen	Tsjekkisk	Mirido
Estisk	Mesiputk	Kroatisk	Čechřice
Finsk	Saksankirveli	Russisk	Čehulja
Nederlandsk	Roomse kervel, Vaste kervel		Миррис душистая, Мускатный кербель, Mirris
Tysk	(Wohlrriechende) Süssdolde, Aniskerbel, Gewürzkerbel, Myrrhenkerbel, Schweizer Kerbel, Spanischer Kerbel [Kürbel], Süsskerbel, Wels- cher Kerbel	Ukrainsk	Мирис запашний
Spansk	Perifolio oloronso, anis, anises, anisinos, cerefolio almizclado	Litauisk	Кваріої гардуоклє
Portugisisk	Cerefólio anisado	Polsk	Marchewnik anyżowy
Fransk	Cerfeuil musqué, Cerfeuil d'Espagne, Cerfeuil odorant,	Serbisk	Чехуља мирисава, Čehulja mirisava
		Slovensk	Dišeči kromač
		Slovakisk	Čechřica voňavá
		Ungarsk	Illatos berzenke, Illatos mirhafü, Spanyol turbolya
			[Gammelgresk Σεσέλις, Seselis]

Kilder til folkelige navn (urvalgte):

Hegi 1925, Hamre 1961, Hoeg 1975, Spignatti 1982, Saule 1992, Kays & Silva 1995, Katzer 2000, Perez 2003, Fröberg 2010, Ravindran 2017, Løjtant 2018, Wikipedia.